

Αναστασία Καρρά

ΤΑ ΠΕΤΡΙΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

Δύο σχολικά κτίρια του Μεσοπολέμου
μέσα στο μεγάλο πρόγραμμα
της νέας σχολικής αρχιτεκτονικής

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΠΟΛΗ
ΜΝΗΜΗ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αντικείμενο της εργασίας

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η Άρτα απέκτησε δύο νέα σχολικά έργα: το συγκρότημα του Α' Δημοτικού και του Γυμνασίου, σχεδιασμένο από τον Γεώργιο Ζογγολόπουλο, και το Β' Δημοτικό Σχολείο στην Πλατεία Ρολογιού, έργο του Κυριάκου Παναγιωτάκου. Τα δύο κτίρια είναι σήμερα τόσο οικεία στην εικόνα της πόλης, ώστε εύκολα αντιμετωπίζονται απλώς ως τα παλιά «πέτρινα σχολεία» της Άρτας.

Η εργασία αυτή επιχειρεί να τα δει διαφορετικά: όχι ως δύο μεμονωμένα τοπικά σχολικά κτίρια, αλλά ως έργα μιας συγκεκριμένης στιγμής της ελληνικής αρχιτεκτονικής. Και τα δύο δημιουργήθηκαν στο πλαίσιο του μεγάλου κρατικού προγράμματος ανέγερσης νέων διδακτηρίων, όταν το σχολικό κτίριο επανασχεδιαζόταν με νέες αντιλήψεις για τον φωτισμό, τον αερισμό, την οργάνωση των αιθουσών, την άσκηση και τη σχέση του κτιρίου με την αυλή.

Γιατί εξετάζονται μαζί δύο διαφορετικά σχολεία

Η παράλληλη εξέταση των δύο έργων δεν οφείλεται μόνο στη χρονική τους εγγύτητα. Σχεδιάστηκαν από δύο διαφορετικούς δημιουργούς, με διαφορετική παιδεία και πορεία, παρουσιάζουν όμως μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια στην εξωτερική τους μορφή: και στα δύο κυριαρχούν η εμφανής πέτρα και οι κεραμοσκεπές.

Η συγγένεια αυτή αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν τα σχολεία συγκριθούν με άλλα έργα του ίδιου προγράμματος. Η νέα σχολική αρχιτεκτονική δεν είχε μία και μοναδική μορφή, ενώ η χρήση της λιθοδομής δεν οδηγούσε αναγκαστικά στην αρχιτεκτονική εικόνα που συναντούμε στην Άρτα. Τα δύο σχολεία αποτελούν επομένως μια ενδιαφέρουσα περίπτωση παράλληλης εξέτασης δύο διαφορετικών δημιουργικών λύσεων μέσα στο ίδιο πρόγραμμα.

Πηγές και τεκμήρια της έρευνας

Η έρευνα στηρίχθηκε σε διαφορετικές κατηγορίες τεκμηρίων. Τα αρχιτεκτονικά σχέδια των δύο σχολείων επιτρέπουν να εξεταστούν η αρχική μελέτη, η διάταξη, τα υλικά και οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες. Ιδιαίτερη σημασία έχει το υπογεγραμμένο σχέδιο «ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΑΡΤΗΣ – ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ» του Γεωργίου Ζογγολόπουλου, με ημερομηνία Απρίλιος 1931, το οποίο προσφέρει ασφαλές πρωτογενές σημείο για τη χρονολόγηση της μελέτης του συγκροτήματος.

Παράλληλα χρησιμοποιήθηκαν επίσημες εκδόσεις του σχολικού προγράμματος, αρχειακό και τοπικό ιστορικό υλικό, καθώς και φωτογραφίες διαφορετικών εποχών. Οι τελευταίες δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως εικονογράφηση. Συμπληρώνουν τα σχέδια, καταγράφοντας τα κτίρια μέσα στον πραγματικό χώρο, τις αυλές σε χρήση, τη σχέση τους με το έδαφος και, αργότερα, τις μεταβολές που γνώρισαν μέσα στον χρόνο.

Το βασικό ερώτημα της εργασίας

Υπάρχει όμως και ένας ακόμη λόγος για τον οποίο τα δύο σχολεία αξίζει να εξεταστούν μαζί. Το συγκρότημα του Ζογγολόπουλου ανεγέρθηκε απέναντι από την Παρηγορήτισσα, ενώ το Β' Δημοτικό του Παναγιωτάκου δίπλα στο Κάστρο και το Ρολόι. Πρόκειται για δύο διαφορετικούς τόπους, με διαφορετική ιστορία, αλλά και στις δύο περιπτώσεις το νέο σχολικό κτίριο κλήθηκε να σταθεί δίπλα σε ισχυρά προϋπάρχοντα στοιχεία της πόλης.

Από αυτή την παρατήρηση προκύπτει το κεντρικό ερώτημα της εργασίας: πώς δύο διαφορετικοί δημιουργοί, μέσα στο ίδιο πανελλήνιο πρόγραμμα νέας σχολικής αρχιτεκτονικής, αντιμετώπισαν δύο συγκεκριμένους ιστορικούς τόπους της Άρτας; Η εμφανής πέτρα και η κεραμοσκεπή δεν εξετάζονται εδώ ως ένδειξη μιας αντίθεσης ανάμεσα στο «μοντέρνο» και το «παραδοσιακό», αλλά ως στοιχεία δύο σύγχρονων σχολικών έργων που αποκτούν ιδιαίτερη μορφή μέσα στον συγκεκριμένο χώρο όπου τοποθετήθηκαν.

Η εργασία δεν περιορίζεται, ωστόσο, στη στιγμή του σχεδιασμού και της ανέγερσης. Ακολουθεί τα δύο κτίρια και στη μετέπειτα ζωή τους: στη σχολική καθημερινότητα, στα χρόνια του πολέμου και της Κατοχής, στις μεταπολεμικές δεκαετίες και μέχρι σήμερα. Γιατί η ιστορία τους έχει μια συνέχεια που σπάνια διατηρείται τόσο καθαρά: σχεδόν έναν αιώνα μετά την ανέγερσή τους, τα δύο κτίρια εξακολουθούν να είναι σχολεία.

1. ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

1.1. Το πρόβλημα της σχολικής στέγης

Η μεγάλη προσπάθεια ανέγερσης σχολικών κτιρίων που αναπτύχθηκε στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο δεν εμφανίστηκε ξαφνικά. Αποτελούσε την απάντηση σε ένα πρόβλημα που είχε απασχολήσει το ελληνικό κράτος ήδη από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα: την έλλειψη επαρκών και κατάλληλων χώρων για τη στέγαση των σχολείων.

Τα επίσημα στοιχεία που δημοσιεύθηκαν αργότερα από το Υπουργείο Παιδείας είναι ενδεικτικά της έκτασης του προβλήματος. Έως το 1895, σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά, το κράτος δεν είχε κατασκευάσει σχολικά κτίρια. Από το 1895 έως το 1920 ανεγέρθηκαν περίπου 500 κτίρια δημοτικών σχολείων, ενώ κατά την περίοδο 1920–1929 κατασκευάστηκαν περίπου 1.000 ακόμη κοινοτικά σχολικά κτίρια με κρατική οικονομική ενίσχυση. Οι αριθμοί αυτοί, παρά την πρόοδο που αντιπροσώπευαν, δεν επαρκούσαν για να καλύψουν τις ανάγκες που είχαν στο μεταξύ πολλαπλασιαστεί.

Το πρόβλημα δεν ήταν μόνο ποσοτικό. Μεγάλο μέρος της σχολικής ζωής εξακολουθούσε να στεγάζεται σε χώρους που δεν είχαν εξαρχής σχεδιαστεί για εκπαιδευτική χρήση ή σε κτίρια που δεν ανταποκρίνονταν στις νέες αντιλήψεις για τις συνθήκες διδασκαλίας. Η ανάγκη για κατάλληλο φωτισμό και αερισμό, σωστό προσανατολισμό, χώρους άσκησης και οργανωμένες αυλές έφερνε πλέον στο προσκήνιο όχι απλώς την ανέγερση περισσότερων σχολείων, αλλά τη δημιουργία ενός νέου τύπου σχολικού κτιρίου.

1.2. Η απόφαση για τα νέα σχολικά κτίρια

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, το 1930, επί κυβερνήσεως Ελευθερίου Βενιζέλου και με υπουργό Παιδείας τον Γεώργιο Παπανδρέου, αποφασίστηκε ένα εξαιρετικά φιλόδοξο πρόγραμμα ανέγερσης περίπου 4.000 νέων σχολικών κτιρίων. Η κλίμακά του το διαφοροποιούσε από τις προηγούμενες προσπάθειες. Δεν επρόκειτο πλέον για αποσπασματικές κατασκευές, αλλά για μια οργανωμένη παρέμβαση που αφορούσε ολόκληρη τη χώρα.

Το πρόγραμμα επιδίωκε να αντιμετωπίσει ταυτόχρονα την έλλειψη διδακτηρίων και την ποιότητά τους. Το σχολείο έπρεπε πλέον να σχεδιάζεται εξαρχής σύμφωνα με τη λειτουργία του, με συστηματική

μέριμνα για τη θέση του κτιρίου, τον προσανατολισμό, τον φωτισμό και τον αερισμό, την κυκλοφορία και τους υπαίθριους χώρους.

Τη μελέτη και εκτέλεση των νέων σχολικών κτιρίων ανέλαβε η Τεχνική Υπηρεσία του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, με διευθυντή τον Θ. Μιχαλόπουλο. Τα σχέδια εκπονήθηκαν από τους αρχιτέκτονες της υπηρεσίας βάσει του Γενικού Κανονισμού ανεγέρσεως διδακτηρίων.

Οι ίδιες οι οδηγίες του Υπουργείου δεν αντιμετώπιζαν τη χώρα ως ένα ενιαίο και αδιαφοροποίητο περιβάλλον, αλλά προέβλεπαν προσαρμογές ανάλογα με τις κλιματικές συνθήκες κάθε τόπου. Η Αρχιτεκτονική Υπηρεσία κατέληξε σε δύο βασικούς τύπους: για περιοχές εκτεθειμένες στην υγρασία, το κρύο και τους δυνατούς ανέμους προβλέπονταν κλειστοί διάδρομοι προς τον βορρά και αίθουσες διδασκαλίας προς τον νότο, ενώ για περιοχές με ηπιότερο και ξηρότερο κλίμα προβλέπονταν καλυμμένοι ανοικτοί διάδρομοι, σε μορφή εξωστών ή στοών.

Η προσαρμογή στις τοπικές συνθήκες αποτελούσε επομένως μέρος της ίδιας της λογικής του προγράμματος. Η διαπίστωση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία για τα δύο σχολεία της Άρτας, καθώς επιτρέπει να εξεταστούν οι επιλογές των αρχιτεκτόνων τους όχι ως μεμονωμένες μορφολογικές αποφάσεις, αλλά σε σχέση με τις γενικότερες αρχές του προγράμματος και τις συνθήκες του συγκεκριμένου τόπου.

1.3. Η Αρχιτεκτονική Υπηρεσία και οι νέοι δημιουργοί

Στην υπηρεσία αυτή εργάστηκε μια νέα γενιά δημιουργών, αρκετοί από τους οποίους συνδέθηκαν με τις αναζητήσεις της σύγχρονης ελληνικής αρχιτεκτονικής.

Τα νέα σχολεία δεν αποτέλεσαν μόνο απάντηση στο πρόβλημα της σχολικής στέγης, αλλά και πεδίο εφαρμογής διαφορετικών αντιλήψεων για τη λειτουργία, την κατασκευή και τη μορφή του δημόσιου κτιρίου. Χαρακτηριστική είναι η αποτίμηση που έκανε το 1937 ο πρόεδρος του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Ανάργυρος Δημητρακόπουλος, παρουσιάζοντας τη νέα σχολική αρχιτεκτονική ως ουσιαστική απομάκρυνση από παλαιότερες συμβάσεις.

Δεν δημιουργήθηκε, ωστόσο, ένα μοναδικό σχολικό πρότυπο που επαναλήφθηκε αυτούσιο σε ολόκληρη τη χώρα. Οι ανάγκες κάθε σχολείου, το μέγεθος του οικοπέδου, το κλίμα, τα διαθέσιμα υλικά και οι

συγκεκριμένες συνθήκες του τόπου μπορούσαν να οδηγήσουν σε διαφορετικές λύσεις.

1936 — Μαθητές του 1ου Δημοτικού Σχολείου Άρτας με τους εκπαιδευτικούς τους. Διακρίνονται οι δασκάλες Ναταλία Μπιτζελέκη, Ελένη Ζωγράφου και Χριστίνα Λοτσάρη και ο δάσκαλος Κωνσταντίνος Τζουμάκας (όρθιος, δεξιά). Η Τιτίνα Τζιμοπούλου, μαθήτριά της Α' Δημοτικού, βρίσκεται στην προτελευταία σειρά, τέταρτη από δεξιά, με τον λευκό φιόγκο στα μαλλιά. Στην πρώτη σειρά, καθιστός, βρίσκεται και ο συμμαθητής της Αντώνης Στρατής.

Πηγή: Αρχείο Τιτίνας Τζιμοπούλου

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η Άρτα απέκτησε, στο πλαίσιο αυτού του μεγάλου προγράμματος, δύο νέα σχολικά έργα: το σχολικό συγκρότημα που σχεδίασε ο Γεώργιος Ζογγολόπουλος και το Β' Δημοτικό Σχολείο του Κυριάκου Παναγιωτάκου. Πρόκειται για έργα δύο διαφορετικών δημιουργών, τα οποία παρουσιάζουν μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια στην εξωτερική τους εικόνα: την έντονη παρουσία της πέτρας και την κεραμοσκεπή.

Για να διαπιστωθεί αν και σε ποιο βαθμό αυτή η επιλογή διαφοροποιείται από άλλες λύσεις του ίδιου προγράμματος, χρειάζεται προηγουμένως να δούμε τι ακριβώς σήμαινε η «νέα σχολική αρχιτεκτονική» και πώς εκφράστηκε στα σχολεία που ανεγέρθηκαν την ίδια περίοδο σε άλλες περιοχές της Ελλάδας.

2. Η ΝΕΑ ΣΧΟΛΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

2.1. Ένα νέο πρότυπο σχολικού κτιρίου

Το μεγάλο πρόγραμμα ανέγερσης σχολείων δεν περιορίστηκε στην κατασκευή περισσότερων διδακτηρίων. Συνοδεύτηκε από μια διαφορετική αντίληψη για το ίδιο το σχολικό κτίριο και για τις συνθήκες μέσα στις οποίες έπρεπε να πραγματοποιείται η εκπαιδευτική διαδικασία.

Οι αίθουσες διδασκαλίας τοποθετούνταν κατά κανόνα προς τον νότο, ώστε να εξασφαλίζεται επαρκής ηλιασμός, ενώ τα μεγάλα παράθυρα μπορούσαν να καταλαμβάνουν σημαντικό μέρος της εξωτερικής πλευράς τους. Για χώρους με διαφορετικές απαιτήσεις, όπως οι αίθουσες χειροτεχνίας ή σχεδίου, προβλεπόταν διαφορετικός προσανατολισμός και φωτισμός. Αντίστοιχη προσοχή δινόταν στις ιδιαίτερες κλιματικές συνθήκες κάθε περιοχής, με διαφοροποιήσεις στη διάταξη των διαδρόμων και των αιθουσών.

Σημαντικό μέρος του νέου σχολείου αποτελούσε και ο υπαίθριος χώρος. Η αυλή δεν αντιμετωπιζόταν πλέον ως το υπόλοιπο του οικοπέδου μετά την τοποθέτηση του κτιρίου, αλλά ως οργανικό τμήμα του σχολικού συγκροτήματος. Χώροι άσκησης, στεγασμένα υπόστεγα, ανοικτές επιφάνειες και, στα μεγαλύτερα συγκροτήματα, ιδιαίτερες εγκαταστάσεις για τη σωματική αγωγή εντάσσονταν στον συνολικό σχεδιασμό.

Ακόμη και οι χώροι συγκέντρωσης απασχόλησαν την Αρχιτεκτονική Υπηρεσία. Για λόγους οικονομίας δεν θεωρούνταν πάντοτε αναγκαία η κατασκευή ιδιαίτερης αίθουσας εκδηλώσεων· σε ορισμένα σχολεία προβλέπονταν λύσεις με χώρους που μπορούσαν να συνενωθούν όταν χρειαζόταν. Η ύπαρξη, επομένως, αυτοτελών αίθουσας συγκεντρώσεων σε ένα μεγάλο σχολικό συγκρότημα αποτελούσε πρόσθετο στοιχείο του προγράμματός του — κάτι που θα συναντήσουμε αργότερα και στην περίπτωση της Άρτας.

Το νέο σχολείο αντιμετωπιζόταν έτσι ως ενιαίο λειτουργικό σύνολο, στο οποίο το κτίριο, οι αίθουσες και ο υπαίθριος χώρος σχεδιάζονταν σε άμεση σχέση μεταξύ τους.

1939 — Δάσκαλοι και μαθητές στην αυλή του Β' Δημοτικού Σχολείου Άρτας.

Πηγή: Ιδιωτικό αρχείο

2.2. Η μορφή των νέων σχολείων

Οι λειτουργικές αυτές αρχές επηρέασαν και τη μορφή των κτιρίων. Στα σχολεία της περιόδου συναντώνται συχνά καθαροί και απλοί όγκοι, μεγάλες επιφάνειες ανοιγμάτων, επαναλαμβανόμενες σειρές παραθύρων, έντονες οριζόντιες γραμμές και, σε πολλές περιπτώσεις, επίπεδα δώματα.

Η εξωτερική μορφή δεν οργανώνεται πλέον κυρίως γύρω από μια μνημειακή πρόσοψη. Η διάταξη των αιθουσών, των κλιμακοστασίων και των διαδρόμων γίνεται συχνά ευδιάκριτη στο εξωτερικό του κτιρίου. Τα μεγάλα παράθυρα ανταποκρίνονται στην απαίτηση για φυσικό φωτισμό, ενώ οι πτέρυγες και οι διαφορετικοί όγκοι ενός συγκροτήματος συνδέονται με τη διάκριση των λειτουργιών του.

Πολλά από τα σχολεία που παρουσιάστηκαν αργότερα στην επίσημη έκδοση Τα Νέα Σχολικά Κτίρια συνδέονται έτσι άμεσα με τις αναζητήσεις της σύγχρονης αρχιτεκτονικής του Μεσοπολέμου: περιορισμός της διακόσμησης, καθαρότητα των γεωμετρικών όγκων και ανάδειξη της λειτουργίας μέσα από τη σύνθεση.

Η επίσημη παρουσίαση του προγράμματος, ωστόσο, αποκαλύπτει σημαντική ποικιλία στις κατόψεις, στις κατασκευαστικές επιλογές και στις μορφολογικές λύσεις. Δεν υπήρξε επομένως ένας ενιαίος «μοντέρνος τύπος» που εφαρμοζόταν απαραράλλακτος σε ολόκληρη τη χώρα.

25 Μαρτίου 1937 — Ο Σύλλογος Καθηγητών της Σχολής Μέσης Εκπαιδεύσεως Άρτας.

Καθήμενοι, από αριστερά: Β. Αναγνωστόπουλος (φιλόλογος), Σ. Σααρή (γαλλικών), Ν. Γιώτης (γαλλικών), Γ. Παπανικολάου (φιλόλογος), Σπ. Μαυρομάτης (φυσικός), Ν. Μπλέτσης (φυσικός), Αρ. Δημητριάδης (γυμναστής), Μ. Οικονόμου (φιλόλογος), Χ. Αλεξίου (φιλόλογος).

Όρθιοι, από αριστερά: Ι. Στάικος (μαθηματικός), Χ. Λαμπράκης (φιλόλογος), Χ. Τσιτσιόπουλος (φιλόλογος), Ι. Σουλτάνης (φυσικός), Κ. Σβόλης (μαθηματικός), Τσαγκαράκη (γυμνάστρια), Σ. Παππάς (φιλόλογος), Λ. Μπουραντάς (μαθηματικός), Ν. Αχείμαστος (φιλόλογος), Ν. Γκίκας (θεολόγος), Κ. Παπαφωτίου (τεχνικών), Χ. Χαβέλας (φυσικός). Πηγή: Αρχείο Χαρ. Χαβέλα

2.3. Υλικά και κατασκευή

Η εικόνα των νέων σχολείων με τις καθαρές επιφάνειες και τα μεγάλα ανοίγματα θα μπορούσε εύκολα να δημιουργήσει την εντύπωση ότι επρόκειτο κατά κανόνα για κτίρια κατασκευασμένα εξ ολοκλήρου από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η επίσημη τεκμηρίωση δείχνει όμως μια πιο σύνθετη πραγματικότητα.

Σε αρκετές περιπτώσεις χρησιμοποιήθηκε πλήρης κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα. Σε πολλές άλλες οι κύριοι τοίχοι κατασκευάστηκαν από λιθοδομή, ενώ δοκοί, πλάκες, εξώστες και άλλα δομικά στοιχεία ήταν

από οπλισμένο σκυρόδεμα. Υπήρχαν ακόμη κατασκευές στις οποίες χρησιμοποιούνταν πλινθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Η χρήση λιθοδομής δεν σήμαινε αναγκαστικά ότι το σχολείο αποκτούσε «παραδοσιακή» μορφή. Κτίρια με λιθοδομή μπορούσαν εξωτερικά να διατηρούν την καθαρότητα των όγκων, τα μεγάλα ανοίγματα και τη γεωμετρική οργάνωση που χαρακτήριζαν πολλά από τα σχολεία της νέας αρχιτεκτονικής.

Για την εξέταση των σχολείων της Άρτας είναι επομένως χρήσιμο να διατηρήσουμε μια ουσιαστική διάκριση:

άλλο η λιθοδομή ως τρόπος κατασκευής και άλλο η πέτρα ως εμφανές μορφολογικό στοιχείο.

Στην πρώτη περίπτωση η πέτρα μπορεί να βρίσκεται πίσω από επιχρισμένες επιφάνειες και να αποτελεί κυρίως μέρος του φέροντος συστήματος. Στη δεύτερη παραμένει ορατή και συμμετέχει ενεργά στην εικόνα του κτιρίου.

2.4. Μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα από την Ελλάδα

Δεν χρειάζεται να παρουσιαστεί εδώ ολόκληρη η παραγωγή της Αρχιτεκτονικής Υπηρεσίας. Μερικά παραδείγματα αρκούν για να φανεί το εύρος των λύσεων και να δημιουργηθεί το αναγκαίο μέτρο σύγκρισης.

Στην Αθήνα, τα σχολεία του Κυριάκου Παναγιωτάκου στις οδούς Λιοσίων και Μιχαήλ Βόδα παρουσιάζουν καθαρή γεωμετρική οργάνωση και κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα. Το συγκρότημα περιλάμβανε δύο εξατάξια σχολεία, χώρους χειροτεχνίας και κοινές εγκαταστάσεις λουτρών και εστιατορίου. Στη Γούβα, αντίθετα, ο ίδιος αρχιτέκτονας χρησιμοποίησε λιθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα, χωρίς η κατασκευαστική αυτή επιλογή να οδηγεί σε εγκατάλειψη της σύγχρονης μορφολογίας.

Στην Πάτρα, το σχολικό συγκρότημα του Παναγιωτάκου αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό παράδειγμα της νέας αρχιτεκτονικής κατεύθυνσης, με κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα. Αντίστοιχη επιλογή συναντάται στο Γυμνάσιο της Σπάρτης, ενώ στο Γυμνάσιο της Αμαλιάδας χρησιμοποιήθηκε πλινθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα.

Τα παραδείγματα αυτά δείχνουν ότι η κατασκευαστική επιλογή δεν καθόριζε από μόνη της την εξωτερική μορφή του σχολείου. Λιθοδομή,

πλινθοδομή και οπλισμένο σκυρόδεμα μπορούσαν να εντάσσονται σε διαφορετικές μορφολογικές λύσεις.

Ακόμη και ο Γεώργιος Ζογγολόπουλος, δεν ακολούθησε μία και μοναδική μορφολογική λύση στα σχολικά έργα του. Τα έργα του σε άλλες περιοχές θα μας επιτρέψουν αργότερα να εξετάσουμε αν η μορφή του αρτινού συγκροτήματος μπορεί να αποδοθεί στις προσωπικές σχεδιαστικές επιλογές του ή αν πρέπει να αναζητηθούν και άλλοι παράγοντες.

Η σύγκριση αυτή μας οδηγεί έτσι στο ουσιαστικό ερώτημα της εργασίας: γιατί δύο διαφορετικοί δημιουργοί, σχεδόν την ίδια περίοδο, σχεδίασαν στην Άρτα δύο σχολικά έργα στα οποία η εμφανής πέτρα και η κεραμοσκεπή αποτελούν τόσο έντονα στοιχεία της εξωτερικής τους εικόνας;

Πριν εξετάσουμε τα ίδια τα κτίρια, χρειάζεται επομένως να γνωρίσουμε τους δύο χώρους στους οποίους τοποθετήθηκαν. Κανένας από τους δύο δεν ήταν ένα άδειο, ανώνυμο οικοπέδο της πόλης. Και οι δύο είχαν ήδη τη δική τους, μακρά ιστορία.

1948–1949 — Νεαροί Αρτινοί, γεννημένοι τα έτη 1931–1932, σε αναμνηστική φωτογραφία στην είσοδο του Α' Γυμνασίου Άρτας. Πηγή: Ιδιωτική συλλογή

3. ΔΥΟ ΝΕΑ ΣΧΟΛΕΙΑ – ΔΥΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

3.1. Ο χώρος του Α' Δημοτικού και του Γυμνασίου

Πριν από την ανέγερση του νέου σχολικού συγκροτήματος, ο χώρος που επρόκειτο να καταλάβουν το Α' Δημοτικό και το Γυμνάσιο είχε ήδη μια μακρά και σύνθετη ιστορία. Τμήμα του ανήκε στη Μονή Κάτω Παναγιάς, ενώ το ευρύτερο περιβάλλον του συνδεόταν άμεσα με την Παρηγορήτισσα και την Πλατεία Σκουφά. Από τα τέλη του 19ου αιώνα στην ίδια περιοχή είχε προστεθεί και μια νέα χρήση, με τη δημιουργία Γυμναστηρίου από τον Σύλλογο «Σκουφά».

Η ανέγερση των σχολείων στις αρχές της δεκαετίας του 1930 αποτέλεσε έτσι ένα ακόμη στάδιο στη διαδοχική μεταμόρφωση της περιοχής.

3.1.1. Η μοναστηριακή ιδιοκτησία της Κάτω Παναγιάς μέσα στην πόλη

Η Μονή Κάτω Παναγιάς διέθετε ακίνητη περιουσία όχι μόνο γύρω από το μοναστηριακό συγκρότημα αλλά και μέσα στην πόλη της Άρτας. Σε αυτήν ανήκε και έκταση πίσω από το Χάνι του Τρούγκου, στη νότια πλευρά της σημερινής Πλατείας Κιλκίς και σε μικρή απόσταση από την Παρηγορήτισσα.

Στον χώρο υπήρχαν εγκαταστάσεις που εξυπηρετούσαν οικονομικές και πρακτικές ανάγκες της μονής: παλαιό χάνι, ελαιοτριβείο, μεγάλη αποθήκη για τη συγκέντρωση και φύλαξη προϊόντων, καθώς και το παρεκκλήσιο των Αγίων Πάντων.

Για τις εγκαταστάσεις αυτές διαθέτουμε ένα ιδιαίτερα χρήσιμο τεκμήριο από τις 15 Μαΐου 1927, όταν η Μονή Κάτω Παναγιάς εκμίσθωσε αποθήκη της στον καλαθοποιό Ευάγγελο Γιαμούρη. Η αποθήκη προσδιορίζεται στο έγγραφο σε σχέση με το ελαιοτριβείο και το πανδοχείο της μονής στην περιοχή των Αγίων Πάντων. Η μαρτυρία επιβεβαιώνει ότι οι παλαιότερες εγκαταστάσεις εξακολουθούσαν να αποτελούν αναγνωρίσιμα στοιχεία του χώρου λίγα μόλις χρόνια πριν από την ανέγερση του σχολικού συγκροτήματος.

Την ίδια χρονιά, όμως, αρχίζει να διαγράφεται και η μελλοντική αλλαγή χρήσης του χώρου. Με πρωτοβουλία του ηγουμένου της Μονής Κάτω Παναγιάς Ευθυμίου Πατσαλιά τέθηκε το ζήτημα της παραχώρησης ακινήτου της μονής για την ανέγερση του νέου κτιρίου για το Γυμνάσιο της

[illegible]

Η διαδικασία δεν κατέληξε τελικά σε απλή δωρεά. Σύμφωνα με τα στοιχεία που δημοσιεύει ο

Κ. Τσιλιγιάννης, επιλέχθηκε η μεταβίβαση του παλαιού χανιού και του οικοπέδου του με πωλητήριο συμβόλαιο. Έτσι, ο χώρος που έως τότε αποτελούσε τμήμα της αστικής περιουσίας της Μονής Κάτω Παναγιάς πέρασε σε μια νέα φάση της ιστορίας του, συνδεδεμένη πλέον με την ανέγερση του σχολικού συγκροτήματος.

Στο ίδιο σύνολο εντασσόταν το παρεκκλήσιο των Αγίων Πάντων. Ο πρώτος ναός είχε ανεγερθεί το 1795, επί ηγουμενίας Αμβροσίου. Κατά τα γεγονότα του 1821 πυρπολήθηκε και παρέμεινε κατεστραμμένος για περισσότερο από δύο δεκαετίες. Το 1847, επί ηγουμένου Χρυσάνθου, η μονή προχώρησε στην εκ βάθρων ανοικοδόμησή του και τον επόμενο χρόνο έγιναν τα εγκαίνιά του από τον Μητροπολίτη Αοτης Ιερόθεο.

Χώροι αποθήκευσης και παραγωγής, πανδοχείο και χώρος λατρείας συνυπήρχαν επομένως στην ίδια περιοχή, συγκροτώντας έναν χώρο με σαφή μοναστηριακή παρουσία μέσα στην πόλη. Ακόμη το 1927 οι παλαιές

εγκαταστάσεις και η ονομασία «Άγιοι Πάντες» παρέμεναν ενεργά σημεία αναφοράς. Την ίδια όμως χρονιά είχε ήδη αρχίσει η διαδικασία που θα οδηγούσε σε μια ριζικά διαφορετική χρήση του χώρου: την ανέγερση του νέου σχολικού συγκροτήματος.

Το Α' Δημοτικό Σχολείο Άρτας κατά την περίοδο που χρησιμοποιήθηκε ως νοσοκομείο. Στην αυλή διακρίνονται απλωμένα σεντόνια του νοσοκομείου και στο βάθος η Παρηγορήτισσα. Η φωτογραφία αποτυπώνει χαρακτηριστικά την άμεση χωρική σχέση του σχολικού συγκροτήματος με το βυζαντινό μνημείο.

3.1.2. Η Παρηγορήτισσα και η Πλατεία Σκουφά

Η ιστορία του οικοπέδου αποτελεί μόνο ένα μέρος της ιστορίας του χώρου. Εξίσου σημαντικό είναι το ευρύτερο περιβάλλον μέσα στο οποίο βρισκόταν.

Σε άμεση γειτνίαση υψωνόταν η Παρηγορήτισσα, ένα από τα σημαντικότερα μνημεία της μεσαιωνικής Άρτας. Η γειτνίαση αυτή αποτυπώνεται χαρακτηριστικά σε φωτογραφία του 1937, όπου οι μαθητές του νέου διδακτηρίου του Α' Δημοτικού φωτογραφίζονται με την Παρηγορήτισσα να δεσπόζει στο βάθος. Το νέο σχολικό συγκρότημα είχε πλέον ενταχθεί σε έναν χώρο όπου το βυζαντινό μνημείο αποτελούσε κυρίαρχο στοιχείο του τοπίου.

Στην ίδια περιοχή διαμορφωνόταν σταδιακά και η Πλατεία Σκουφά. Η διαμόρφωσή της είχε αρχίσει στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού είχε ήδη αποκτήσει τη θέση της στη δημόσια ζωή της πόλης. Το μελλοντικό σχολικό συγκρότημα επρόκειτο επομένως να ενταχθεί ανάμεσα σε τρία διαφορετικά στοιχεία: το βυζαντινό μνημείο, την παλαιά μοναστηριακή περιουσία και έναν νέο δημόσιο αστικό χώρο.

Δεν γνωρίζουμε αν αυτό το περιβάλλον επηρέασε τη μορφή του σχολικού συγκροτήματος. Προς το παρόν αρκεί να καταγραφεί ότι ο χώρος στον οποίο κλήθηκε να σχεδιάσει ο Γεώργιος Ζογγολόπουλος είχε ήδη ισχυρή ιστορική και μνημειακή ταυτότητα.

3.1.3. Το Γυμναστήριο του «Σκουφά»

Μια διαφορετική χρήση είχε προστεθεί στην περιοχή ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Όταν ιδρύθηκε ο Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος «Σκουφάς» το 1896, η σωματική αγωγή περιλαμβανόταν στους σκοπούς του και ένα από τα πρώτα μελήματά του ήταν η δημιουργία Γυμναστηρίου.

Για τον σκοπό αυτό παραχωρήθηκε από την εκκλησιαστική διοίκηση της Παρηγορήτισσας οικόπεδο προς την Κάτω Παναγιά. Με οικονομική ενίσχυση του Δήμου και ιδιωτικές συνεισφορές ο χώρος διαμορφώθηκε και εξοπλίστηκε για γυμναστικές ασκήσεις.

Μια αναδρομή που δημοσιεύθηκε το 1958 στο περιοδικό Σκουφάς προσφέρει μια ασυνήθιστα λεπτομερή περιγραφή του. Το Γυμναστήριο τοποθετείται στο «Μουχούστι», στη νότια πλευρά του περιβόλου του μεταγενέστερου Γυμνασίου, και περιγράφεται ως περιτοιχισμένος χώρος, με σιδερένια κάγκελα προς τον δρόμο. Η δυτική πλευρά του έφθανε σχεδόν έως το εκκλησάκι των Αγίων Πάντων. Κοντά στην είσοδο υπήρχαν δύο μικρά δωμάτια, που χρησιμοποιούνταν ως αποδυτήριο και αποθήκη, ενώ στον υπαίθριο χώρο υπήρχαν κρίκοι, μονόζυγα, δίζυγα και μεγάλος ιστός

αναρρίχησης. Στο ελεύθερο τμήμα πραγματοποιούνταν οι ασκήσεις των μαθητών.

Η ίδια πηγή αναφέρει ότι το Γυμναστήριο βρισκόταν σε ιδιαίτερη ακμή από το 1896 έως το 1903 και εξακολούθησε να λειτουργεί κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η παρουσία του εντάσσεται στις πρώιμες οργανωμένες δραστηριότητες σωματικής αγωγής στην πόλη. Το 1897 ο «Σκουφάς Άρτης» συγκαταλέγεται στα σωματεία που συμμετείχαν στις διαδικασίες συγκρότησης του Συνδέσμου Ελληνικών Γυμναστικών και Αθλητικών Σωματείων, ενώ το 1898 οργανώθηκαν στην Άρτα γυμναστικοί αγώνες.

1896–1897. Αθλητικές εκδηλώσεις στον χώρο του παλαιού Γυμναστηρίου Άρτας, πριν από την ανέγερση του Α' Δημοτικού Σχολείου. Στο βάθος διακρίνεται η περιοχή της Παρηγορήτισσας και ο χώρος της μετέπειτα Πλατείας Σκουφά. Φωτογραφία: Μουσείο «Σκουφά».

Ιδιαίτερα πολύτιμη είναι και μια πρώιμη φωτογραφία αθλητικών εκδηλώσεων στο Γυμναστήριο. Ο περιτοιχισμένος χώρος είναι γεμάτος κόσμο, ενώ πλήθος θεατών παρακολουθεί και έξω από την περίφραξη. Η εικόνα αποτελεί ένα από τα σπάνια τεκμήρια για τη μορφή και τη χρήση αυτού του τμήματος της πόλης πριν από την ανέγερση του σχολικού συγκροτήματος.

Αρκετές δεκαετίες αργότερα, στο σχέδιο του νέου σχολικού συγκροτήματος προβλέπονται και πάλι χώροι άθλησης. Δεν διαθέτουμε, ωστόσο, τεκμήριο που να επιτρέπει να θεωρήσουμε τη δεύτερη χρήση συνειδητή συνέχεια της πρώτης· η χρονική διαδοχή τους αποτελεί απλώς ένα ενδιαφέρον στοιχείο της ιστορίας του ίδιου τόπου.

3.1.4. Από το παλιό τοπίο στο νέο σχολικό συγκρότημα

Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το νέο σχολικό συγκρότημα ήρθε να προστεθεί σε έναν χώρο ήδη διαμορφωμένο από διαδοχικές μοναστηριακές, οικονομικές, λατρευτικές, αθλητικές και δημόσιες χρήσεις.

Η μετάβαση στη νέα εκπαιδευτική λειτουργία δεν καταργούσε όμως το ιστορικό περιβάλλον του. Η Παρηγορήτισσα εξακολουθούσε να δεσπόζει απέναντι από τα σχολεία και η Πλατεία Σκουφά παρέμενε ο άμεσος δημόσιος χώρος αναφοράς τους.

Η δεύτερη περίπτωση της Άρτας, το Β' Δημοτικό στην Πλατεία Ρολογιού, παρουσιάζει μια ανάλογη συνθήκη: και εκεί το νέο σχολείο επρόκειτο να ενταχθεί σε έναν χώρο με πολύ παλαιότερη ιστορία.

3.2. Ο χώρος του Β' Δημοτικού στην Πλατεία Ρολογιού

Η δεύτερη περίπτωση παρουσιάζει μια διαφορετική, αλλά εξίσου σύνθετη διαδρομή. Το Β' Δημοτικό ανεγέρθηκε το 1932 στην Πλατεία Ρολογιού, σε άμεση γειτνίαση με το Κάστρο και το οθωμανικό Ρολόι. Στον ίδιο χώρο είχαν επί αιώνες συνυπάρξει θρησκευτικές, εμπορικές και άλλες λειτουργίες της οθωμανικής πόλης.

Ιδιαίτερο τεκμήριο αυτής της διαδρομής αποτελεί ένα μικρό παλαιότερο κτίριο δίπλα στο Ρολόι, το οποίο επέζησε των μεταβολών της περιοχής και εξακολούθησε να χρησιμοποιείται ακόμη και μετά την ανέγερση του νέου σχολείου.

3.2.1. Ένας από τους ιστορικότερους χώρους της πόλης

Η Πλατεία Ρολογιού βρισκόταν ακριβώς έξω από το Κάστρο της Άρτας και αποτελούσε κατά την οθωμανική περίοδο τμήμα ενός πυκνού θρησκευτικού και εμπορικού πυρήνα. Εκεί βρίσκονταν το τέμενος του Βαγιαζήτ Χαν και το Ρολόι, ενώ στην περιοχή κατέληγε ο δρόμος με τα οθωμανικά καταστήματα, το «Τουρκοπάζαρο». Μεγάλο χάνι εξυπηρετούσε επίσης τους εμπόρους και τους ταξιδιώτες.

Την εικόνα του χώρου κατά τον 17ο αιώνα δίνει ο Εβλιγιά Τσελεμπή, ο οποίος περιγράφει τον εμπορικό δρόμο, το μεγάλο πανδοχείο κάτω από το τέμενος του Βαγιαζήτ Χαν και, απέναντί του, τον εντυπωσιακό πύργο του Ρολογιού.

1949 — Στην αυλή του Β' Δημοτικού Σχολείου Άρτας, στο Ρολόι. Από δεξιά: Αλέκος Χατζιωάννου, Κώστας Γελαδάρης, Ευδόκιμος Μποτσώλης, Γεώργιος Πάπαρης, Αίας Τριάντης, Χρήστος Δρούκας και Πέτρος Παπαβασιλείου. Μπροστά, οι μικρότεροι: οι αδελφοί Ευστάθιος και Δημήτρης Γιαννής και ο Γεώργιος Π. Δημόπουλος. (Πηγή: Αρχείο Γ. Π. Δημόπουλου)

Πρόσθετες πληροφορίες παρέχει βακουφικό έγγραφο του 1704, σχετικό με την περιουσία του Μεχμέτ Αγά. Σε αυτό αναφέρεται, εκτός από καταστήματα και οικόπεδα που είχαν δωρηθεί στο τέμενος του Βαγιαζήτ Χαν, η ύπαρξη νέου σχολείου —μεντρεσέ— και λουτρού κοντά στο τέμενος. Η περιοχή συγκέντρωνε επομένως ένα σύνολο διαφορετικών λειτουργιών γύρω από το Κάστρο, το τέμενος και το Ρολόι.

3.2.2. Η μεταμόρφωση της πλατείας μετά το 1881

Μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στο ελληνικό κράτος, ο παλαιός οθωμανικός πυρήνας άρχισε σταδιακά να αλλάζει μορφή και λειτουργία. Η διαδικασία δεν ήταν πάντοτε ομαλή, καθώς αρκετά ακίνητα της περιοχής διατηρούσαν τον βακουφικό τους χαρακτήρα και παρέμεναν υπό την εποπτεία μουσουλμανικών και οθωμανικών αρχών.

Χαρακτηριστικό επεισόδιο αυτής της περιόδου σημειώθηκε το 1899, κατά τη δημαρχία του Αντώνη Γαρουφαλιά. Ρηματική Διακοίνωση της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Πρεσβείας στην Αθήνα, με ημερομηνία 2

Δεκεμβρίου 1899, διαμαρτύρεται για τη μερική κατεδάφιση μαυσωλείου που βρισκόταν απέναντι από το τέμενος του Σουλτάνου Βαγιαζήτ, μέσα σε μουσουλμανικό νεκροταφείο. Σύμφωνα με το έγγραφο, το μαυσωλείο είχε ήδη κατεδαφιστεί «σε μεγάλο βαθμό» κατόπιν διαταγής του νέου δημάρχου, ο οποίος, κατά τις πληροφορίες της Πρεσβείας, επιθυμούσε να καταστήσει «αξιοποιήσιμες ορισμένες εκτάσεις για πολιτικούς σκοπούς». Η οθωμανική πλευρά ζητούσε μάλιστα την αποκατάσταση του τμήματος που είχε κατεδαφιστεί.

Το επεισόδιο εντάσσεται στις μεταβολές που γνώριζε τότε ο δημόσιος χώρος της Άρτας. Κατά τη δημαρχία Γαρουφαλιά πραγματοποιήθηκαν παρεμβάσεις για τη διαμόρφωση των πλατειών Σκουφά, Μονοπλιού και Ρολογιού. Στην τελευταία, επομένως, η μεταβολή του παλαιότερου οθωμανικού τοπίου είχε ήδη αρχίσει πριν από την κατεδάφιση του τεμένους του Βαγιαζήτ το 1900.

Έτσι, όταν αρχίζει η φωτογραφική τεκμηρίωση της περιοχής στις αρχές του 20ού αιώνα, το τέμενος δεν υπάρχει πλέον. Το Ρολόι και το Κάστρο παραμένουν τα κυρίαρχα σημεία αναφοράς, ενώ άλλα κτίσματα του παλαιού πυρήνα εξακολουθούν να υπάρχουν ή έχουν αποκτήσει νέες χρήσεις.

3.2.3. Το παλιό κτίριο δίπλα στο Ρολόι

Ανάμεσα στα κτίσματα που παρέμειναν στην Πλατεία Ρολογιού μετά τις μεταβολές των αρχών του 20ού αιώνα ήταν ένα κτίριο δίπλα στο Ρολόι, το οποίο διακρίνεται ήδη σε φωτογραφία του 1910. Η αρχική του χρήση δεν έχει εξακριβωθεί. Το βακουφικό έγγραφο του 1704 τεκμηριώνει την ύπαρξη μεντρεσέ και λουτρού κοντά στο τέμενος του Βαγιαζήτ Χαν.

Η πρώτη χρήση του κτιρίου που μπορεί να τεκμηριωθεί με σαφήνεια συνδέεται με την επιδημία εξανθηματικού τύφου του 1918. Στο έργο των Albert Vaudremer και Κυριάκου Κυριαζίδη Ο Εξανθηματικός τύφος εν Ηπείρω καταγράφεται η λειτουργία Κεντρικού Απολυμαντηρίου σε ευρύχωρο κτίριο κοντά στο Κάστρο. Η φωτογραφία που δημοσιεύεται στην ίδια έκδοση, με το Ρολόι ακριβώς δίπλα και το τείχος του Κάστρου στο βάθος, επιτρέπει την ασφαλή τοποθέτησή του στην Πλατεία Ρολογιού.

Η αρχιτεκτονική του εικόνα στις δύο παλαιότερες φωτογραφίες παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τα μεγάλα ανοίγματα, η συμμετρική οργάνωση της όψης και η τονισμένη είσοδος με αέτωμα παραπέμπουν σε

ένα περισσότερο επιμελημένο κτίριο και όχι σε ένα απλό λαϊκό κτίσμα. Σε συνδυασμό με τη θέση του και τη μαρτυρία του 1704 για την ύπαρξη μεντρεσέ στην περιοχή, τα στοιχεία αυτά οδήγησαν στην υπόθεση ότι θα μπορούσε να υπάρχει σχέση με το παλαιότερο οθωμανικό θρησκευτικό σχολείο. Πρόκειται, ωστόσο, για υπόθεση που δεν έχει μέχρι σήμερα επιβεβαιωθεί από άλλο τεκμήριο.

5. Κεντρικόν άπολυμαντήριον "Αρτης.

1918 — Το «Κεντρικόν Απολυμαντήριον Άρτης», που λειτούργησε κατά την επιδημία εξανθηματικού τύφου. Η φωτογραφία δημοσιεύθηκε το 1919 στο έργο των Albert Vaudremer και Κυριάκου Κυριαζίδη, με την αυθεντική λεζάντα «Κεντρικόν άπολυμαντήριον Άρτης».

Η σύγκριση με τις μεταγενέστερες φωτογραφίες είναι αποκαλυπτική. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 το ίδιο κτίριο εμφανίζεται με αισθητά διαφορετική μορφή: η στέγη έχει αλλάξει και το αέτωμα έχει εξαφανιστεί, ενώ τα βασικά ανοίγματα της εισόδου και των παραθύρων παραμένουν αναγνωρίσιμα. Στην ίδια φωτογραφία ποζάρουν μαθητές, γεγονός που έχει οδηγήσει στην πιθανότητα να χρησιμοποιήθηκε για κάποιο διάστημα ως Σχολαρχείο, χωρίς όμως να διαθέτουμε τεκμήριο που να επιβεβαιώνει συγκεκριμένη σχολική χρήση.

Ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα εργασία έχει η παρουσία του στο σχέδιο του Κυριάκου Παναγιωτάκου για το νέο Β' Δημοτικό. Στη γενική

διάταξη το παλιό κτίσμα αποτυπώνεται ακόμη στη θέση του και σημειώνεται ως «εργοτάξιο ηλεκτροφωτισμού». Το σχέδιο καταγράφει επομένως μια μεταβατική στιγμή της Πλατείας Ρολογιού: το νέο σχολείο δεν σχεδιάστηκε σε ένα άδειο οικοπέδο, αλλά δίπλα σε ένα παλαιότερο κτίσμα που εξακολουθούσε να χρησιμοποιείται.

Το κτίριο δίπλα στο Ρολόι μέσα στον χρόνο. Τέσσερις φωτογραφικές όψεις της περιοχής, από τις αρχές του 20ού αιώνα έως το 1947, αποτυπώνουν τις μεταβολές του κτιρίου και του άμεσου περιβάλλοντός του. Από αριστερά επάνω: περ. 1910, περ. 1930· κάτω: 1936 και 1947.

Η ανέγερση του Β' Δημοτικού δεν οδήγησε στην άμεση εξαφάνισή του. Το κτίριο διακρίνεται ακόμη σε φωτογραφία του Γιώργου Βαφιαδάκη το 1936, ενώ σε φωτογραφία του Στ. Μαλικόπουλου της 27ης Μαρτίου 1947 εμφανίζεται πλέον ερειπωμένο. Ίχνη του εξακολουθούν να διακρίνονται και σε μεταγενέστερο φωτογραφικό υλικό.

Η πορεία αυτού του μικρού κτιρίου έχει σημασία για την παρούσα έρευνα κυρίως επειδή αποτυπώνει τη διαδοχή των χρήσεων και τις μεταβολές του ίδιου του χώρου. Όταν το νέο πέτρινο Β' Δημοτικό ήρθε να προστεθεί στην Πλατεία Ρολογιού, δεν βρέθηκε σε ένα ιστορικά ουδέτερο περιβάλλον. Δίπλα του παρέμεναν το Κάστρο, το Ρολόι και ένα παλαιότερο κτίσμα, φορέας και αυτό μιας ιστορίας που δεν έχει ακόμη αποσαφηνιστεί πλήρως.

4. ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΖΟΓΓΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

4.1. Ο Γεώργιος Ζογγολόπουλος πριν από τη γλυπτική

Το όνομα του Γεωργίου Ζογγολόπουλου έχει συνδεθεί κυρίως με τη γλυπτική και τη μεταπολεμική καλλιτεχνική του πορεία. Λιγότερο γνωστή είναι η περίοδος των αρχών της δεκαετίας του 1930, όταν συμμετείχε ενεργά στο μεγάλο πρόγραμμα των νέων σχολικών κτιρίων του Υπουργείου Παιδείας.

Γεώργιος Ζογγολόπουλος, 1929.
Νεανικό πορτρέτο του δημιουργού.
Πηγή: Ίδρυμα Γεωργίου Ζογγολόπουλου.

Ο Ζογγολόπουλος γεννήθηκε στην Αθήνα το 1903 και σπούδασε στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών από το 1924 έως το 1930. Ήδη κατά τη

διάρκεια των σπουδών του είχε εργαστεί στη Διεύθυνση Αναστήλωσης Αρχαίων και Βυζαντινών Μνημείων, ενώ το 1930 διορίστηκε στο Γραφείο Μελετών Νέων Σχολικών Κτιρίων των Πόλεων του Υπουργείου Παιδείας, το οποίο διηύθυνε ο αρχιτέκτονας Νικόλαος Μητσάκης.

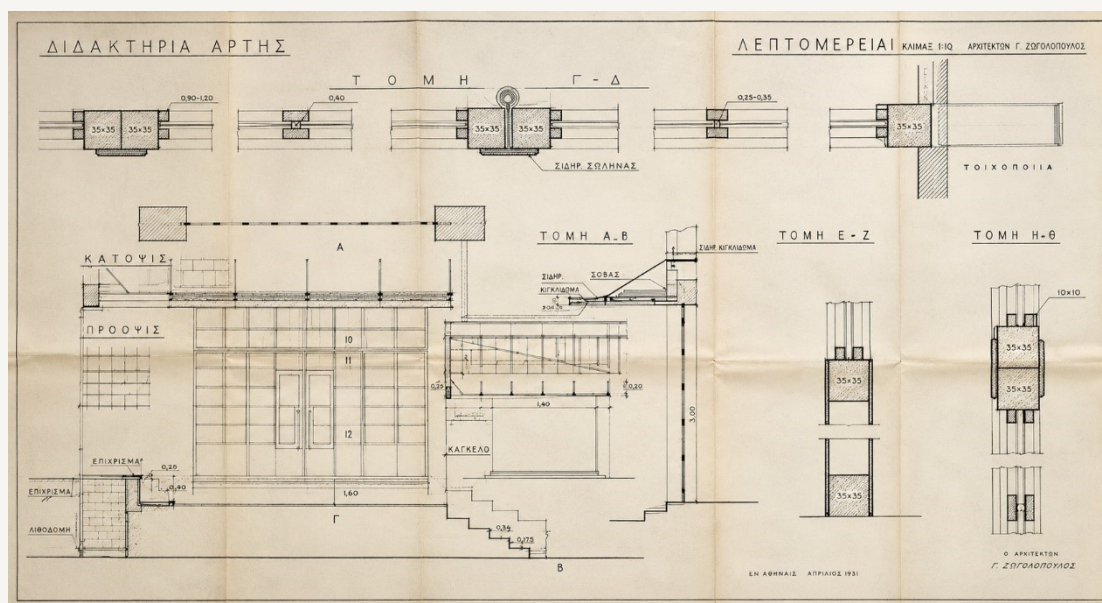
Δεν είχε σπουδάσει αρχιτεκτονική ούτε διέθετε τον τυπικό τίτλο του αρχιτέκτονα. Σύμφωνα με το βιογραφικό υλικό του Ιδρύματος Γεωργίου Ζογγολόπουλου, είχε διοριστεί ως διακοσμητής, στην πράξη όμως εκπονούσε μελέτες και αρχιτεκτονικά σχέδια σχολικών συγκροτημάτων, ναών και μουσείων και σε ορισμένες περιπτώσεις υπέγραφε ως αρχιτέκτονας. Στον κατάλογο του Ιδρύματος αναφέρεται ότι σχεδίασε

περίπου τριάντα σχολικά συγκροτήματα, μεταξύ άλλων στην Κηφισιά, την Αγία Παρασκευή, το Λεβίδι, την Αταλάντη, τη Σύρο, τη Μυτιλήνη και την Άρτα.

Το έργο της Άρτας ανήκει επομένως σε μια συγκεκριμένη περίοδο της δραστηριότητάς του, όταν εργαζόταν συστηματικά στον σχεδιασμό σχολικών κτιρίων. Παρέμεινε στο Αρχιτεκτονικό Τμήμα του Υπουργείου έως το 1938, οπότε παραιτήθηκε για να αφοσιωθεί στη γλυπτική.

4.2. Η μελέτη και η χρονολόγηση του συγκροτήματος της Άρτας

Η χρονολόγηση της μελέτης του σχολικού συγκροτήματος της Άρτας μπορεί πλέον να προσδιοριστεί με ακρίβεια χάρη σε ένα σημαντικό πρωτογενές τεκμήριο: το φύλλο «ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΑΡΤΗΣ – ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ», υπογεγραμμένο από τον Γεώργιο Ζογγολόπουλο και χρονολογημένο «ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΠΡΙΛΙΟΣ 1931».

«Διδακτήρια Άρτης – Λεπτομέρειαι», Απρίλιος 1931. Αρχιτέκτων Γ. Ζογγολόπουλος.

Πηγή: Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Πρόκειται για σχέδιο σε κλίμακα 1:10, με τομές, όψεις και λεπτομέρειες κατασκευής, όπου αποτυπώνονται στοιχεία της τοιχοποιίας, της λιθοδομής, των επιχρισμάτων, των κιγκλιδωμάτων και των ξύλινων και μεταλλικών μερών. Το σχέδιο τεκμηριώνει ότι τον Απρίλιο του 1931 η μελέτη είχε ήδη φτάσει σε αναλυτικό κατασκευαστικό στάδιο.

Για την ανέγερση και τη λειτουργία του συγκροτήματος υπάρχουν και μεταγενέστερες χρονολογικές αναφορές. Η έναρξη της ανέγερσης

τοποθετείται το 1932, ενώ σύμφωνα με την ιστορία του Α' Γυμνασίου από το 1933 το Γυμνάσιο βρισκόταν στη σημερινή του θέση. Σε άλλο υλικό αναφέρεται ότι από το 1935 στεγάστηκαν εκεί το Α' Δημοτικό και το Α' Γυμνάσιο. Οι αναφορές αυτές διατηρούν την αξία τους για την ιστορία της λειτουργίας των σχολείων. Για τη χρονολόγηση της ίδιας της μελέτης, όμως, το υπογεγραμμένο σχέδιο του Απριλίου 1931 αποτελεί πλέον το ασφαλές πρωτογενές σημείο αναφοράς.

4.3. Το πρόγραμμα του συγκροτήματος

Στην επίσημη έκδοση Τα Νέα Σχολικά Κτίρια το έργο καταγράφεται ως «Σχολικόν Συγκρότημα Άρτης» και το πρόγραμμά του περιλαμβάνει ένα εξατάξιο Γυμνάσιο, ένα εξατάξιο Δημοτικό και χωριστή αίθουσα συγκεντρώσεων. Δεν επρόκειτο επομένως για ένα μεμονωμένο σχολικό κτίριο, αλλά για ένα σύνθετο εκπαιδευτικό σύνολο δύο διαφορετικών σχολικών μονάδων.

ΣΧΟΛΙΚΟΝ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΑΡΤΗΣ

Ἑξατάξιον Γυμνάσιον καὶ ἑξατάξιον Δημοτικὸν Σχολεῖον. Αἴθουσα συγκεντρώσεων. Τρόπος κατασκευῆς: Τοιχοποιία ἐκ λιθοδομῆς, δοκοί, πλάκες, ἀπὸ σιδηροπαγῆς σκυροκίλωμα.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΖΟΓΓΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

GRUPE SCOLAIRE A ARTA

Gymnase de six classes, École primaire de six classes. Salle des réunions. Système de construction: Murs en maçonnerie, poutres, dalles en béton armé.

ARCHITECTE GEORGE ZONGOLOPOULOS

Αίθουσα συγκεντρώσεων — Salle des réunions

Σχολικόν Συγκρότημα Άρτης. Αίθουσα συγκεντρώσεων.

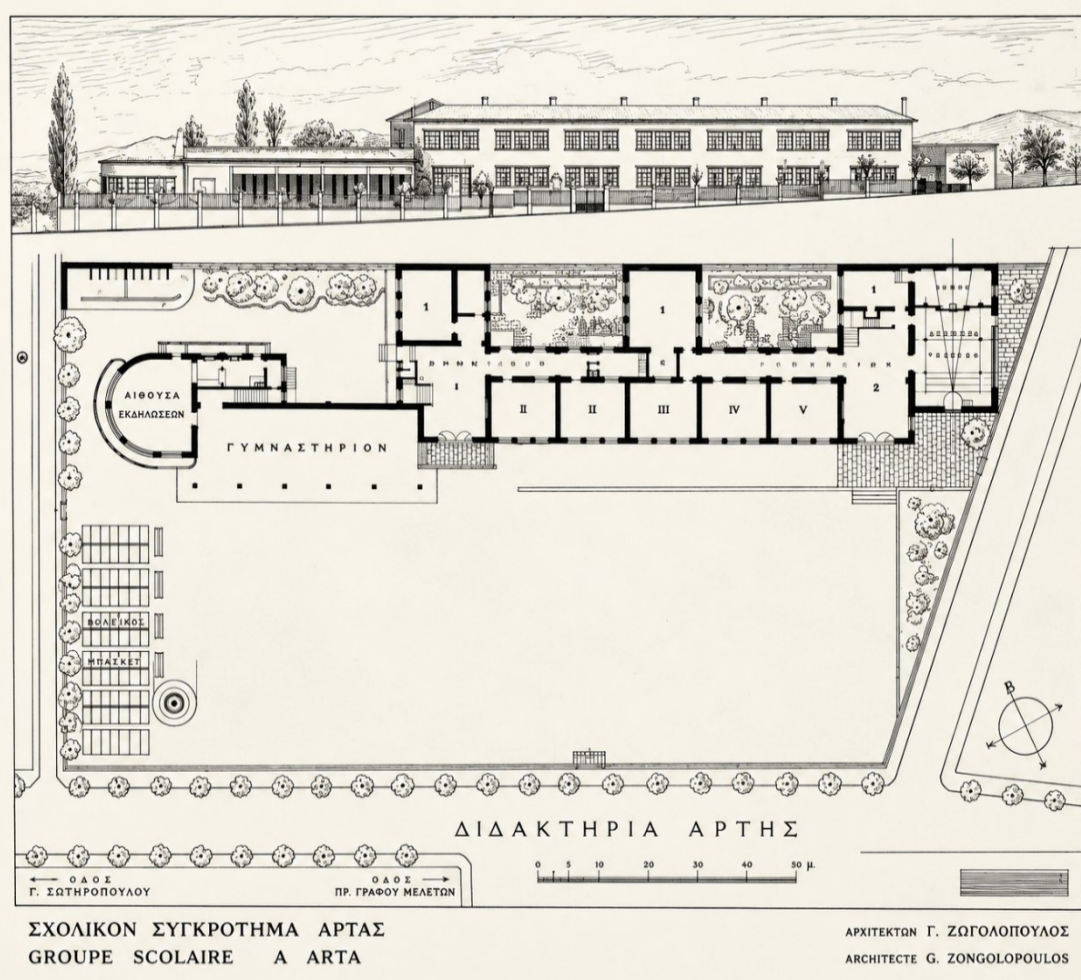
Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, σ. 187.

Στο πρόγραμμα ξεχωρίζει η αυτοτελής αίθουσα συγκεντρώσεων. Όπως είδαμε προηγουμένως, στα επίσημα κείμενα του προγράμματος η ιδιαίτερη αίθουσα εκδηλώσεων δεν θεωρούνταν πάντοτε αναγκαία και για λόγους οικονομίας μπορούσε να αντικαθίσταται από χώρους που συνενώνονταν όταν χρειαζόταν. Στην Άρτα, αντίθετα, προβλέφθηκε εξαρχής χωριστός χώρος για τη λειτουργία αυτή.

4.4. Η γενική διάταξη

Το γενικό σχέδιο δείχνει ένα οργανωμένο σχολικό σύνολο, στο οποίο οι διαφορετικές λειτουργίες κατανέμονται στο οικοπέδο σε σχέση με έναν μεγάλο υπαίθριο χώρο.

Το κύριο σχολικό σώμα στεγάζει τις δύο σχολικές μονάδες, ενώ η αίθουσα συγκεντρώσεων αποτελεί χωριστό κτίριο. Μεγάλο τμήμα του οικοπέδου παραμένει ελεύθερο και διαμορφώνεται ως αυλή, ενώ προβλέπονται χώροι άθλησης, γυμναστήριο και εγκαταστάσεις για αθλοπαιδιές. Η θέση των κτιριακών όγκων στις πλευρές του οικοπέδου αφήνει μεγάλο κεντρικό χώρο για τις υπαίθριες δραστηριότητες.

Σχολικόν Συγκρότημα Άρτης. Γενικό σχέδιο του συγκροτήματος. Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, σ. 186.

Η διάταξη ανταποκρίνεται στις αρχές του νέου σχολικού προγράμματος που εξετάστηκαν στο δεύτερο κεφάλαιο, κυρίως ως προς τη σχέση κτιρίου και αυλής και την ένταξη της σωματικής αγωγής στον συνολικό σχεδιασμό.

Αξίζει εδώ να θυμηθούμε μόνο ότι στην ίδια ευρύτερη περιοχή είχε λειτουργήσει από τα τέλη του 19ου αιώνα το Γυμναστήριο του «Σκουφά». Δεν διαθέτουμε όμως στοιχείο που να συνδέει τις δύο χρήσεις ή να δείχνει ότι η παλαιότερη επηρέασε τη μελέτη του Ζογγολόπουλου.

4.5. Η αρχιτεκτονική του συγκροτήματος

Η αρχιτεκτονική εικόνα του συγκροτήματος παρουσιάζει μια ενδιαφέρουσα συνύπαρξη: η λειτουργική του οργάνωση ακολουθεί τις αρχές του νέου σχολικού προγράμματος, ενώ η εξωτερική μορφή διαφοροποιείται αισθητά από πολλά από τα σχολεία που εξετάσαμε προηγουμένως.

Στη νότια όψη κυριαρχεί ένας μακρύς διώροφος όγκος. Οι επαναλαμβανόμενες σειρές παραθύρων ακολουθούν τον ρυθμό των αιθουσών στο εσωτερικό, ενώ η συνεχής κεραμοσκεπή ενοποιεί τη σύνθεση. Η εμφανής λιθοδομή διαφοροποιεί την όψη από τις λείες επιχρισμένες επιφάνειες και τα επίπεδα δώματα που συναντώνται σε πολλά σχολεία της ίδιας περιόδου.

Η βόρεια πλευρά είναι περισσότερο σύνθετη. Πτέρυγες, προεξοχές και αετώματα δημιουργούν μια αρθρωμένη εικόνα που αντιστοιχεί στη διαφορετική εσωτερική οργάνωση των χώρων. Η σύνθεση δεν βασίζεται στη συμμετρία μιας μνημειακής πρόσοψης αλλά στη συναρμογή των επιμέρους τμημάτων.

Οι εισοδοί των δύο σχολείων παρουσιάζουν επίσης διαφορές. Στο Δημοτικό η πρόσβαση γίνεται μέσω σημαντικού αριθμού βαθμίδων, ενώ στο τμήμα του Γυμνασίου η είσοδος βρίσκεται σε διαφορετικό επίπεδο. Οι φωτογραφίες καταγράφουν έτσι τη διαφορετική υψομετρική σχέση των δύο εισόδων με το έδαφος.

Η χωριστή αίθουσα συγκεντρώσεων διαμορφώνεται ως χαμηλότερος αυτοτελής όγκος, επίσης με εμφανή πέτρα και κεραμοσκεπή, και διατηρεί μορφολογική συγγένεια με τα κύρια κτίρια.

Η εμφανής λιθοδομή και η κεραμοσκεπή αποτελούν έτσι τα δύο στοιχεία που χαρακτηρίζουν περισσότερο την εξωτερική εικόνα ολόκληρου του συγκροτήματος.

Όψις μεσημβρινή — Vue vers Midi

Σχολικόν Συγκρότημα Άρτης. Όψις μεσημβρινή.

Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, σ. 186.

4.6. Κατασκευή και αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες

Η επίσημη περιγραφή του έργου αναφέρει ότι οι τοίχοι κατασκευάστηκαν από λιθοδομή, ενώ οι δοκοί και οι πλάκες ήταν από οπλισμένο σκυρόδεμα. Πρόκειται επομένως για μικτή κατασκευή, αντίστοιχη ως προς τη βασική κατασκευαστική λογική με άλλες περιπτώσεις του ίδιου προγράμματος.

Το φύλλο “ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΑ ΑΡΤΗΣ – ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΑΙ”, που χρησιμοποιήθηκε προηγουμένως για τη χρονολόγηση της μελέτης, προσφέρει παράλληλα πολύτιμα στοιχεία για την κατασκευή. Σε αυτό αποτυπώνονται κατόψεις, όψεις και τομές επιμέρους στοιχείων, με αναλυτικές διαστάσεις και ενδείξεις υλικών. Διακρίνονται λεπτομέρειες κουφωμάτων και θυρών, κιγκλιδωμάτων, ξύλινων και μεταλλικών συνδέσεων και ο τρόπος συναρμογής τους με την τοιχοποιία, ενώ σημειώνονται ρητά η λιθοδομή, τα επιχρίσματα, τα σιδηρά κιγκλιδώματα και οι σιδηροί σωλήνες.

Το σχέδιο συμπληρώνει έτσι την εικόνα που δίνει το ίδιο το κτίριο: η λιθοδομή συνδυάζεται κατασκευαστικά με οπλισμένο σκυρόδεμα και με ξύλινα και μεταλλικά στοιχεία.

Όψις βορεινή — Vue vers le Nord

Σχολικόν Συγκρότημα Άρτας. Όψις βορεινή.

Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, σ. 187.

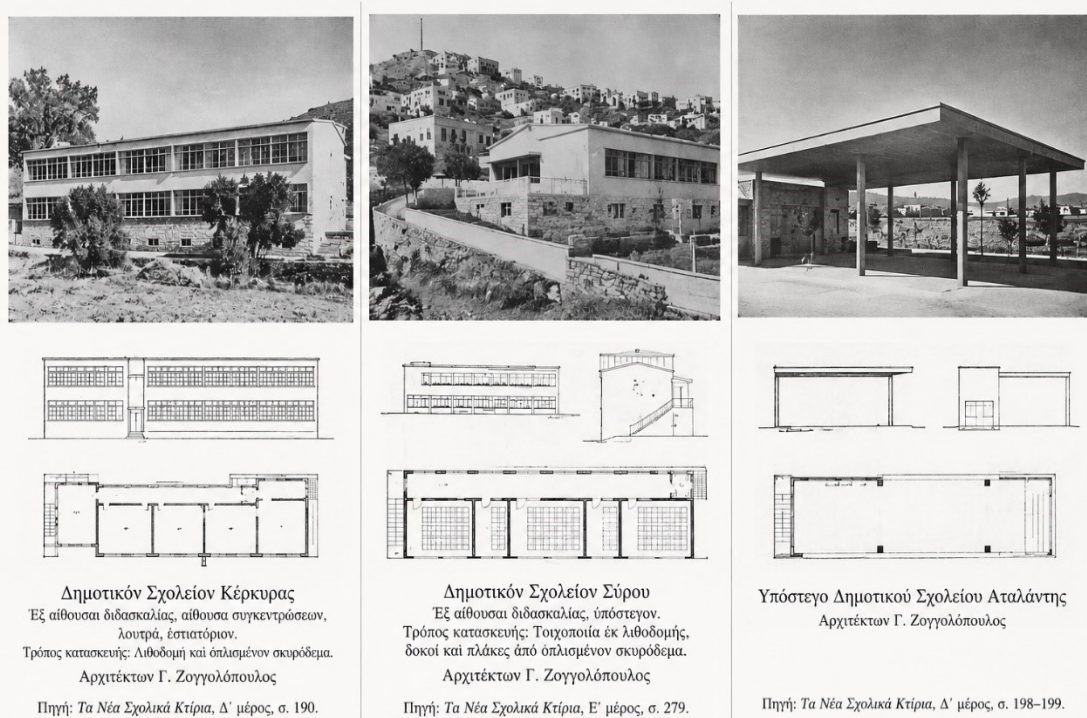
4.7. Το έργο της Άρτας μέσα στην παραγωγή του Ζογγολόπουλου

Το σχολικό συγκρότημα της Άρτας δεν ήταν μεμονωμένο έργο στη δραστηριότητα του Ζογγολόπουλου. Η καταγραφή του Ιδρύματος περιλαμβάνει περίπου τριάντα σχολικά συγκροτήματα σε διαφορετικές περιοχές της Ελλάδας και η σύγκρισή τους δείχνει ότι δεν ακολουθούσε μία μοναδική μορφολογική λύση.

Στο Δημοτικό της Κέρκυρας χρησιμοποιείται επίσης λιθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα. Στην Αταλάντη συναντούμε διαφορετική λύση, με έμφαση στον στεγασμένο χώρο και στη σχέση του κτιρίου με την αυλή, ενώ και στη Σύρο χρησιμοποιείται λιθοδομή μαζί με στοιχεία οπλισμένου σκυροδέματος, χωρίς τα έργα αυτά να αποκτούν την ίδια εξωτερική εικόνα με το συγκρότημα της Άρτας.

Η σύγκριση είναι σημαντική ακριβώς επειδή δείχνει ότι η χρήση της λιθοδομής από τον Ζογγολόπουλο δεν αρκεί από μόνη της για να εξηγήσει τη μορφή του έργου της Άρτας. Εδώ η εμφανής πέτρα συνδυάζεται με τις μεγάλες κεραμοσκεπές και τους επιμήκεις όγκους, ενώ η λειτουργική

οργάνωση εξακολουθεί να ακολουθεί τις βασικές απαιτήσεις του νέου σχολικού προγράμματος.

Εικ. 4.7 Ενδεικτικά έργα του Γεωργίου Ζογγολόπουλου από τὸ Τα Νέα Σχολικά Κτίρια.

Συγκριτική παρουσίαση τριῶν σχολικῶν ἔργων (Κέρκυρα, Σύρος, Αταλάντη) ποὺ ἀναδεικνύει τὴν ποικιλία τῶν μορφολογικῶν λύσεων τοῦ ἴδιου δημιουργοῦ.

Η σύγκριση αυτή αναδεικνύει επομένως όχι τόσο ένα σταθερό προσωπικό ύφος του Ζογγολόπουλου, όσο την ευχέρειά του να προσαρμόζει τη μορφή και την κατασκευή στις απαιτήσεις κάθε έργου. Μέσα σε αυτή την ποικιλία, η λύση της Άρτας αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον ακριβώς επειδή αποτελεί μία συγκεκριμένη επιλογή και όχι επανάληψη ενός καθιερωμένου προτύπου.

Το ερώτημα γίνεται ακόμη πιο ενδιαφέρον όταν στραφούμε στο δεύτερο νέο σχολείο της Άρτας. Σχεδόν την ίδια περίοδο, ένας διαφορετικός δημιουργός, ο Κυριάκος Παναγιωτάκος, σχεδίασε δίπλα στο Κάστρο και το Ρολόι ένα σχολείο που, παρά τις διαφορές του, παρουσιάζει την ίδια βασική εξωτερική επιλογή: εμφανή πέτρα και κεραμοσκεπή.

Η εξέταση του δεύτερου αυτού έργου θα μας επιτρέψει να δούμε αν η συγγένεια των δύο σχολείων μπορεί να συνδεθεί με τις επιλογές των δημιουργών τους ή αν πρέπει να εξεταστούν και άλλοι παράγοντες.

5. ΤΟ Β' ΔΗΜΟΤΙΚΟ ΤΟΥ ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΥ

5.1. Ο Κυριάκος Παναγιωτάκος και το πρόγραμμα των νέων σχολείων

Ο Κυριάκος Παναγιωτάκος (1902–1982) ανήκει στη γενιά των αρχιτεκτόνων που συνδέθηκαν με την ανανέωση της ελληνικής αρχιτεκτονικής κατά τον Μεσοπόλεμο. Σπούδασε στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Εθνικού Μετσοβίου Πολυτεχνείου και αποφοίτησε το 1923, ανήκοντας στις πρώτες γενιές αρχιτεκτόνων που εκπαιδεύτηκαν στη νεοσύστατη τότε Σχολή.

Η σχέση του με τη σχολική αρχιτεκτονική άρχισε νωρίς. Ήδη από τη δεκαετία του 1920 ασχολήθηκε με μελέτες σχολικών κτιρίων, ενώ το 1930 εντάχθηκε στην Αρχιτεκτονική Υπηρεσία του Υπουργείου Παιδείας και συμμετείχε στο μεγάλο πρόγραμμα ανέγερσης νέων διδακτηρίων.

Τα σχολικά έργα του παρουσιάζουν σημαντική ποικιλία ως προς την κατασκευή και τη μορφή. Στην Πάτρα και τη Σπάρτη χρησιμοποιεί οπλισμένο σκυρόδεμα, στην Αμαλιάδα οπτοπλινθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ στη Γούβα λιθοδομή και οπλισμένο σκυρόδεμα. Τις διαφορές αυτές θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, σε σύγκριση με το Β' Δημοτικό της Άρτας.

Την ίδια περίπου περίοδο κατά την οποία σχεδίαζε το σχολείο της Άρτας, ο Παναγιωτάκος δημιουργούσε στην Αθήνα τη Μπλε Πολυκατοικία των Εξαρχείων (1932–1933), ένα από τα γνωστότερα έργα του ελληνικού μοντερνισμού του Μεσοπολέμου. Η χρονική εγγύτητα των δύο έργων είναι χρήσιμη για την ανάγνωση του Β' Δημοτικού: η μορφή του σχολείου της Άρτας δεν ανήκει σε κάποια προγενέστερη περίοδο της πορείας του αρχιτέκτονα, αλλά σχεδιάστηκε την ίδια εποχή κατά την οποία χρησιμοποιούσε και ένα εντελώς διαφορετικό αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο.

Η συνύπαρξη τόσο διαφορετικών λύσεων στο έργο του ίδιου αρχιτέκτονα δείχνει ότι η μορφή του αρτινού σχολείου δεν μπορεί να ερμηνευθεί απλώς ως προσωπικό ύφος του Παναγιωτάκου. Η επιλογή της πέτρας και της κεραμοσκεπής χρειάζεται επομένως να εξεταστεί σε σχέση με το συγκεκριμένο έργο και τον τόπο στον οποίο αυτό εντάχθηκε.

Η Μπλε
Πολυκατοικία στην
πλατεία Εξαρχείων,
1933, έργο του
Κυριακούλη
Παναγιωτάκου.
Σχεδιάστηκε την ίδια
περίοδο με το Β'
Δημοτικό Σχολείο της
Αρτας, αλλά με
εντελώς διαφορετικό
αρχιτεκτονικό
λεξιλόγιο.

Πηγή: Μουσείο
Μπενάκη – Αρχαία
Νεοελληνικής
Αρχιτεκτονικής.

5.2. Η ανέγερση του Β' Δημοτικού το 1932

Το Β' Δημοτικό Σχολείο ανεγέρθηκε το 1932 στην Πλατεία Ρολογιού, σε σχέδια του Κυριάκου Παναγιωτάκου. Στο επίσημο λεύκωμα Τα Νέα Σχολικά Κτίρια καταγράφεται ως «Δημοτικόν Σχολείον Αρτας», με έξι αίθουσες διδασκαλίας.

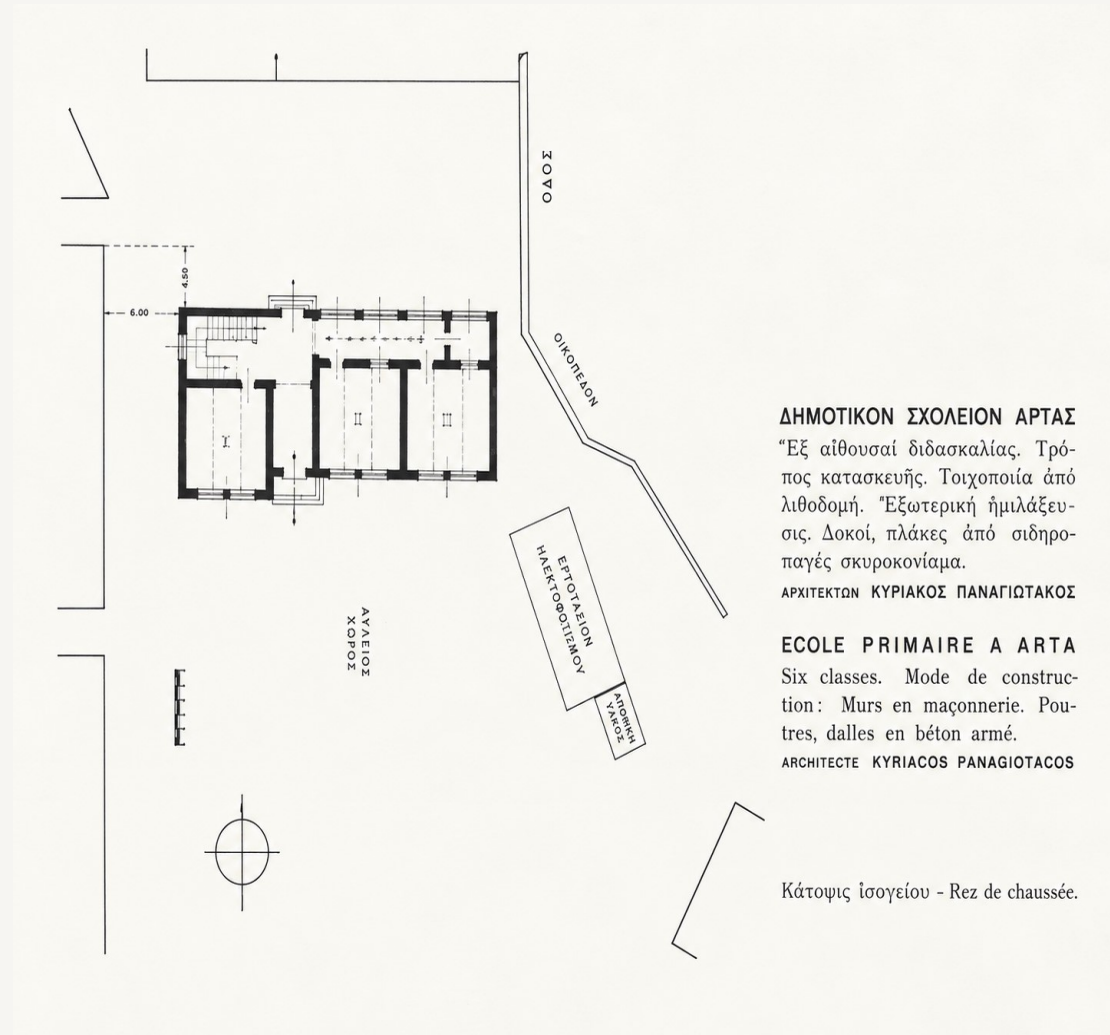
Ιδιαίτερα σημαντική είναι η ίδια η πινακίδα του έργου, στην οποία αναγράφεται:

«Εξ αίθουσai διδασκαλίας. Τρόπος κατασκευής. Τοιχοποιία από λιθοδομή. Εξωτερική ημιλάξευσις. Δοκοί, πλάκες από σιδηροπαγές σκυροκονίαμα.»

και ακολουθεί η ένδειξη:

«ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΟΣ».

Η κατασκευαστική περιγραφή είναι ιδιαίτερα χρήσιμη. Οι τοίχοι είναι από λιθοδομή, ενώ οι δοκοί και οι πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η ρητή ένδειξη «εξωτερική ημιλάξευσις» τεκμηριώνει επιπλέον ότι η εξωτερική επεξεργασία της πέτρας προβλεπόταν στην ίδια τη μελέτη του κτιρίου.

Κάτοψη ἰσογείου του Β' Δημοτικού Σχολείου Ἀρτας, ἔργο του Κυριάκου Παναγιωτάκου. Στην επίσημη έκδοση καταγράφονται οι ἑξι αίθουσες διδασκαλίας και ο τρόπος κατασκευής: λιθοδομή με εξωτερική ημιλάξευση και δοκοί και πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια.

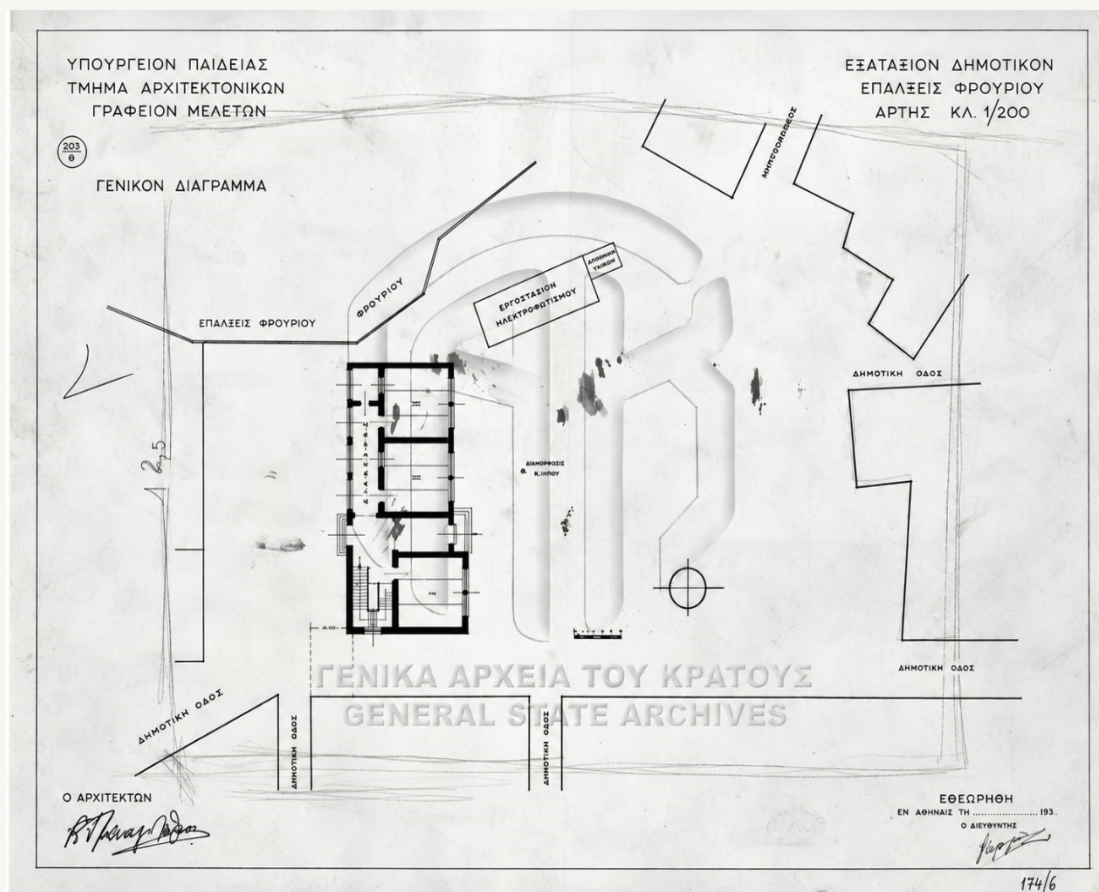
Το 1932 τοποθετεί το Β' Δημοτικό στην ίδια περίοδο κατά την οποία ανεγειρόταν και το σχολικό συγκρότημα του Ζογγολόπουλου. Μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα η Ἀρτα απέκτησε ἔτσι δύο νέα σχολικά ἔργα του ἰδίου κρατικού προγράμματος, σχεδιασμένα από διαφορετικούς δημιουργούς.

5.3. Η γενική διάταξη και η σχέση με τον υπάρχοντα χώρο

Το γενικό σχέδιο του Β' Δημοτικού, το οποίο εξετάσαμε ήδη ως τεκμήριο της ιστορίας της Πλατείας Ρολογιού, μας επιτρέπει τώρα να δούμε τη διάταξη του ίδιου του σχολείου.

Το κτίριο καταλαμβάνει τμήμα του οικοπέδου και αφήνει σημαντικό ελεύθερο χώρο για την αυλή. Πρόκειται για απλούστερη διάταξη από εκείνη του μεγάλου σχολικού συγκροτήματος του Ζογγολόπουλου, καθώς εδώ έχουμε ένα εξατάξιο Δημοτικό.

Στο ίδιο σχέδιο αποτυπώνεται και το παλαιότερο μικρό κτίριο δίπλα στο Ρολόι, το οποίο σημειώνεται πλέον ως εργοτάξιο ηλεκτροφωτισμού, καθώς και αποθήκη υλικών. Όπως είδαμε στο κεφάλαιο 3, το πρώτο είναι το κτίριο που είχε χρησιμοποιηθεί το 1918 ως Κεντρικό Απολυμαντήριο και εξακολουθούσε να βρίσκεται στον χώρο όταν σχεδιάστηκε το νέο σχολείο.

Γενικό διάγραμμα του εξαταξίου Δημοτικού Σχολείου Πλατείας Ωρολογίου Άρτης, κλίμακα 1:200. Αποτυπώνονται η θέση του νέου σχολικού κτιρίου και η αυλή, καθώς και τα προϋπάρχοντα κτίσματα του εργοστασίου ηλεκτροφωτισμού και της αποθήκης υλικών.

Πηγή: Αρχείο Νεωτέρων Μνημείων – Γενικά Αρχεία του Κράτους.

Η αυλή αποτελεί σημαντικό μέρος της διάταξης. Η θέση του σχολικού κτιρίου διατηρεί εκτεταμένο ελεύθερο χώρο, σύμφωνα με τις γενικότερες αρχές του νέου σχολικού προγράμματος για τους υπαίθριους χώρους.

Το σχολείο βρισκόταν συγχρόνως σε άμεση γειτνίαση με το Κάστρο και το Ρολόι. Αυτό αποτελεί δεδομένο της θέσης του· αν και σε ποιον βαθμό το συγκεκριμένο ιστορικό περιβάλλον σχετίζεται με τη μορφή που επέλεξε ο Παναγιωτάκος είναι διαφορετικό ερώτημα, στο οποίο θα επιστρέψουμε στη συνέχεια.

5.4. Η αρχιτεκτονική του κτιρίου

Η εξωτερική εικόνα του Β' Δημοτικού διαφοροποιείται αισθητά από πολλά σχολικά κτίρια του ίδιου προγράμματος. Αντί για τις λείες επιχρισμένες επιφάνειες και τα επίπεδα δώματα που συναντώνται σε αρκετά από αυτά, εδώ κυριαρχούν η εμφανής ημιλαξευμένη πέτρα και η κεραμοσκεπή.

Η σύνθεση παραμένει απλή. Τα ανοίγματα ακολουθούν την εσωτερική οργάνωση των αιθουσών και επαναλαμβάνονται με κανονικό ρυθμό στις όψεις. Η αρχιτεκτονική έκφραση διαμορφώνεται κυρίως από τις αναλογίες των όγκων, τον ρυθμό των ανοιγμάτων, την υφή της πέτρας και τη στέγη.

“Όπισ μεσημβρινή — Vue vers Midi

Το Β' Δημοτικό Σχολείο Άρτας κατά την περίοδο της ανέγερσής του. Η νότια όψη του κτιρίου με την εμφανή λιθοδομή και την κεραμοσκεπή.

Πηγή: Τα Νέα Σχολικά Κτίρια.

Παρά την εξωτερική αυτή μορφή, το κτίριο εντάσσεται λειτουργικά και κατασκευαστικά στο νέο σχολικό πρόγραμμα: έξι αίθουσες διδασκαλίας, μεγάλη αυλή και μικτή κατασκευή λιθοδομής και οπλισμένου σκυροδέματος. Ο χαρακτηρισμός του επομένως απλώς ως «παραδοσιακού» δεν θα απέδιδε τη σύνθετη αρχιτεκτονική του φυσιογνωμία.

5.5. Το Β' Δημοτικό και άλλα έργα του Παναγιωτάκου

Η μορφή του σχολείου της Άρτας γίνεται σαφέστερη όταν συγκριθεί με άλλα έργα του ίδιου αρχιτέκτονα.

Στο σχολικό συγκρότημα Λιοσίων–Μιχαήλ Βόδα στην Αθήνα, η κατασκευή από οπλισμένο σκυρόδεμα συνοδεύεται από καθαρούς γεωμετρικούς όγκους, λείες επιφάνειες και διαφορετική μορφολογική έκφραση από εκείνη του σχολείου της Άρτας.

Εικ. 5.5 Συγκριτική παρουσίαση σχολικών έργων του Κυριάκου Παναγιωτάκου (Λιοσίων – Μιχαήλ Βόδα, Πάτρα, Σπάρτη, Αμαλιάδα, Γούβα) από το Τα Νέα Σχολικά Κτίρια.

Ανάλογη κατεύθυνση παρουσιάζει το μεγάλο σχολικό συγκρότημα της Πάτρας, ενώ στη Σπάρτη χρησιμοποιείται επίσης οπλισμένο σκυρόδεμα και στην Αμαλιάδα οπτοπλινθοδομή σε συνδυασμό με στοιχεία οπλισμένου σκυροδέματος.

Ιδιαίτερα χρήσιμη είναι η περίπτωση της Γούβας. Εκεί ο Παναγιωτάκος χρησιμοποιεί, όπως και στην Άρτα, λιθοδομή σε συνδυασμό με οπλισμένο σκυρόδεμα. Η εξωτερική εικόνα όμως είναι διαφορετική. Επομένως, η χρήση λιθοδομής από μόνη της δεν αρκεί για να εξηγήσει τη μορφή του Β' Δημοτικού της Άρτας.

Στην ίδια σύγκριση μπορεί να προστεθεί και η Μπλε Πολυκατοικία των Εξαρχείων, σχεδιασμένη σχεδόν ταυτόχρονα με το σχολείο της Άρτας. Η αντιπαραβολή δεν γίνεται επειδή πρόκειται για κτίρια ίδιας λειτουργίας — προφανώς δεν είναι — αλλά επειδή δείχνει το εύρος του αρχιτεκτονικού λεξιλογίου που χρησιμοποιούσε ο Παναγιωτάκος την ίδια περίοδο.

5.6. Το ερώτημα της αρτινής λύσης

Η σύγκριση με άλλα έργα του Παναγιωτάκου μεταφέρει επομένως το ενδιαφέρον από το υλικό καθαυτό στη συγκεκριμένη μορφολογική επιλογή που έγινε στην Άρτα. Η εμφανής πέτρα και η κεραμοσκεπή δεν προκύπτουν ως αυτονόητη συνέπεια ούτε της εποχής ούτε του τρόπου κατασκευής, αλλά ως χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης λύσης.

Στην Άρτα, αντίθετα, η εμφανής ημιλαξευμένη πέτρα και η κεραμοσκεπή διαμορφώνουν αποφασιστικά την εξωτερική εικόνα του σχολείου. Η επιλογή αυτή αποκτά ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον επειδή το κτίριο ανεγέρθηκε σε άμεση γειτνίαση με το Κάστρο και το Ρολόι, σε έναν χώρο με ισχυρή ιστορική παρουσία, την οποία εξετάσαμε στο τρίτο κεφάλαιο.

Το ερώτημα γίνεται ακόμη πιο ουσιαστικό όταν η περίπτωση του Β' Δημοτικού συγκριθεί με το άλλο νέο σχολικό έργο της ίδιας πόλης. Σχεδόν ταυτόχρονα, το σχολικό συγκρότημα του Γεωργίου Ζογγολόπουλου, απέναντι από την Παρηγορήτισσα, παρουσιάζει την ίδια βασική μορφολογική επιλογή: εμφανή πέτρα και κεραμοσκεπή.

Δεν έχουμε επομένως δύο όμοια κτίρια ούτε δύο δημιουργούς που ακολουθούν την ίδια προσωπική αρχιτεκτονική γλώσσα. Έχουμε δύο διαφορετικούς δημιουργούς, δύο διαφορετικά σχολικά έργα και δύο διαφορετικούς ιστορικούς τόπους, στους οποίους εμφανίζεται μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια στην εξωτερική μορφή.

Αυτή ακριβώς η σύμπτωση οδηγεί στο βασικό ερώτημα της εργασίας: σε ποιον βαθμό η μορφή των δύο σχολείων μπορεί να διαβαστεί σε σχέση με τους συγκεκριμένους ιστορικούς τόπους στους οποίους τοποθετήθηκαν και με τα ισχυρά προϋπάρχοντα στοιχεία του άμεσου περιβάλλοντός τους;

Το ερώτημα αυτό εξετάζεται στο επόμενο κεφάλαιο, όπου τα δύο έργα αντιμετωπίζονται πλέον παράλληλα.

6. Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΜΕ ΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ

6.1. Δύο διαφορετικοί δημιουργοί – μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια

Τα δύο νέα σχολικά έργα που απέκτησε η Άρτα στις αρχές της δεκαετίας του 1930 σχεδιάστηκαν από δύο διαφορετικούς δημιουργούς. Το συγκρότημα του Α' Δημοτικού και του Γυμνασίου ήταν έργο του Γεωργίου Ζογγολόπουλου, ενώ το Β' Δημοτικό σχεδιάστηκε από τον Κυριάκο Παναγιωτάκο. Και οι δύο εργάζονταν στο πλαίσιο του μεγάλου κρατικού προγράμματος των νέων σχολικών κτιρίων, ο καθένας όμως με τη δική του δημιουργική πορεία.

Όπως έδειξε η εξέταση άλλων έργων τους στα προηγούμενα κεφάλαια, κανένας από τους δύο δεν περιοριζόταν σε μία συγκεκριμένη μορφολογική λύση. Η αρχιτεκτονική εικόνα των σχολείων της Άρτας δεν μπορεί επομένως να θεωρηθεί απλή επανάληψη ενός προσωπικού τύπου που χρησιμοποιούσε συστηματικά ο ένας ή ο άλλος δημιουργός.

Και όμως, τα δύο σχεδόν σύγχρονα αρτινά έργα παρουσιάζουν μια αξιοπρόσεκτη συγγένεια. Και στα δύο κυριαρχούν η εμφανής πέτρα και οι κεραμοσκεπές, ενώ απουσιάζει η εικόνα του λευκού, περισσότερο κυβιστικού κτιρίου με επίπεδο δώμα, που συναντούμε σε πολλά άλλα σχολεία του ίδιου προγράμματος.

Η συγγένεια αυτή αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον ακριβώς επειδή προκύπτει σε έργα δύο διαφορετικών δημιουργών, σχεδιασμένα την ίδια περίπου περίοδο, για την ίδια πόλη και στο πλαίσιο του ίδιου κρατικού προγράμματος.

6.2. Πέτρα και κεραμοσκεπή: μια μορφολογική επιλογή

Η χρήση της λιθοδομής δεν αποτελεί από μόνη της ιδιαιτερότητα των δύο σχολείων. Όπως είδαμε, συναντάται και σε άλλα έργα του σχολικού προγράμματος, σε συνδυασμό με το οπλισμένο σκυρόδεμα και με διαφορετικά μορφολογικά αποτελέσματα.

Στην Άρτα έχει σημασία κυρίως ο τρόπος με τον οποίο η πέτρα συμμετέχει στην εξωτερική εικόνα. Δεν καλύπτεται από ενιαίες επιχρισμένες επιφάνειες αλλά παραμένει εμφανής και χαρακτηρίζει τις όψεις. Στο Β' Δημοτικό η ένδειξη «εξωτερική ημιλάξευσις» στην πινακίδα του έργου τεκμηριώνει μάλιστα ότι η συγκεκριμένη επεξεργασία της εξωτερικής λιθοδομής προβλεπόταν στη μελέτη.

1937. Οι μαθητές του νέου διδακτηρίου του Α' Δημοτικού Σχολείου Άρτας σε αναμνηστική φωτογραφία με φόντο την Παρηγορήτισσα. Πηγή: Κ. Τσιλιγιάννης, *Η Εκπαίδευση στην Άρτα*, Αθήνα, 2013.

Το δεύτερο κοινό στοιχείο είναι η κεραμοσκεπή. Οι κεκλιμένες στέγες συμμετέχουν έντονα στη συνολική εικόνα των κτιρίων και τα διαφοροποιούν από πολλά από τα νέα σχολεία με επίπεδο δώμα.

Επομένως, η συγγένεια των δύο έργων δεν βρίσκεται απλώς στο γεγονός ότι «χτίστηκαν με πέτρα». Βρίσκεται στον τρόπο με τον οποίο η εμφανής πέτρα και η κεραμοσκεπή χρησιμοποιήθηκαν για να διαμορφώσουν την αρχιτεκτονική τους φυσιογνωμία.

6.3. Δύο σχολεία σε δύο ιστορικούς τόπους

Η μορφολογική συγγένεια αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον όταν τα δύο σχολεία εξεταστούν μέσα στον χώρο όπου ανεγέρθηκαν.

Το συγκρότημα του Ζογγολόπουλου τοποθετήθηκε απέναντι από την Παρηγορήτισσα. Το Β' Δημοτικό του Παναγιωτάκου ανεγέρθηκε δίπλα στο Κάστρο και το Ρολόι. Οι δύο τόποι είναι διαφορετικοί, έχουν διαφορετική ιστορία και δημιουργούν διαφορετικές χωρικές σχέσεις. Κοινό τους χαρακτηριστικό είναι η έντονη παρουσία σημαντικών μνημείων δίπλα στα νέα σχολικά κτίρια.

Η Άρτα από τα τείχη του Κάστρου, δεκαετία 1960. Σε πρώτο πλάνο διακρίνονται η κεραμοσκεπή και η αυλή του Β' Δημοτικού Σχολείου και μπροστά τους η παλαιότερη χάραξη του δρόμου, πριν από τη μεταγενέστερη ρυμοτομική διαμόρφωση της περιοχής. Στο βάθος ξεχωρίζει η Παρηγορήτισσα μέσα στον τότε αστικό ιστό της πόλης.

Πηγή φωτογραφίας: Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Ένα νέο κτίριο, ιδιαίτερα ένα δημόσιο κτίριο αυτής της κλίμακας, δεν τοποθετείται σε έναν χώρο ανεξάρτητα από όσα το περιβάλλουν. Ο αρχιτέκτονας έχει να αντιμετωπίσει όχι μόνο το λειτουργικό πρόγραμμα

αλλά και τη σχέση του νέου έργου με το οικόπεδο, την κλίμακα και τα προϋπάρχοντα στοιχεία του χώρου.

Στα δύο σχολεία δεν παρατηρείται άμεση μίμηση των γειτονικών μνημείων. Το συγκρότημα του Ζογγολόπουλου δεν αναπαράγει μορφές της Παρηγορήτισσας, όπως και το σχολείο του Παναγιωτάκου δεν δανείζεται εμφανή ιστορικά στοιχεία από το Κάστρο ή το Ρολόι. Πρόκειται για σχολικά κτίρια της εποχής τους, με σύγχρονη λειτουργική και κατασκευαστική οργάνωση.

Η εμφανής πέτρα, η κεραμοσκεπή και η συνολική διαμόρφωση των όγκων δημιουργούν όμως μια σχέση με το περιβάλλον διαφορετική από εκείνη που θα δημιουργούσε μια αυστηρά κυβιστική σύνθεση με λείες λευκές επιφάνειες και επίπεδο δώμα.

Εδώ ακριβώς μπορεί να αναζητηθεί ο «διάλογος» του τίτλου: όχι στην αντιγραφή του παλαιού, αλλά στην πιθανή σχέση ανάμεσα στη μορφή του νέου κτιρίου και στον ιστορικό χώρο μέσα στον οποίο τοποθετήθηκε.

6.4. Σύγχρονη αρχιτεκτονική με επίγνωση του τόπου

Τα δύο σχολεία της Άρτας δεν αποτελούν «παραδοσιακές» εξαιρέσεις στο πρόγραμμα της νέας σχολικής αρχιτεκτονικής. Η λειτουργική οργάνωση, ο φωτισμός, η σχέση με την αυλή και τους υπαίθριους χώρους και η χρήση των νέων κατασκευαστικών μέσων τα εντάσσουν στις αρχές του προγράμματος που εξετάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια.

Η ιδιαιτερότητά τους βρίσκεται αλλού: στον τρόπο με τον οποίο αυτή η σύγχρονη αρχιτεκτονική αποκτά εξωτερική μορφή όταν εντάσσεται σε δύο συγκεκριμένους χώρους της Άρτας.

Και εδώ αποκτά σημασία η διαφορετική δημιουργική πορεία των δύο μελετητών. Το υπόλοιπο έργο τους δείχνει ότι και οι δύο διέθεταν πολύ ευρύτερο μορφολογικό λεξιλόγιο από αυτό που συναντούμε στα δύο αρτινά σχολεία.

Η συγγένεια λοιπόν των δύο λύσεων δεν χρειάζεται να αναζητηθεί σε μια μηχανική επανάληψη κάποιου σχολικού τύπου. Μπορεί να διαβαστεί σε σχέση με τον συγκεκριμένο χώρο στον οποίο κλήθηκε κάθε δημιουργός να τοποθετήσει το έργο του.

Η σχέση τους με τα μνημεία δεν εκφράστηκε με μίμηση. Ούτε χρειάστηκε να αρνηθούν τη σύγχρονη αρχιτεκτονική για να αποφύγουν τη ρήξη με το

περιβάλλον. Ανάμεσα στη μίμηση και στη ρήξη επέλεξαν μια αρχιτεκτονική που παρέμενε σύγχρονη και ταυτόχρονα μπορούσε να συνυπάρξει με τον τόπο.

Ίσως αυτό να είναι τελικά το ουσιαστικότερο στοιχείο των δύο «πέτρινων σχολείων» της Άρτας: δύο διαφορετικοί δημιουργοί, με διαφορετική πορεία και πολύ ευρύτερο μορφολογικό λεξιλόγιο, δεν σχεδίασαν απλώς δύο νέα σχολικά κτίρια. Τα δύο έργα μπορούν να διαβαστούν σε στενή σχέση με τον χώρο μέσα στον οποίο τοποθετήθηκαν.

7. ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

7.1. Από σχολεία σε στρατιωτικά νοσοκομεία

Λίγα μόλις χρόνια μετά την ανέγερσή τους, τα νέα σχολικά κτίρια της Άρτας απέκτησαν προσωρινά μια εντελώς διαφορετική χρήση. Κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο του 1940–1941 χρησιμοποιήθηκαν ως στρατιωτικά νοσοκομεία, καθώς οι ανάγκες περίθαλψης του μετώπου είχαν αυξηθεί.

Για τη μετατροπή τους σε νοσοκομειακούς χώρους δεν διαθέτουμε, μέχρι στιγμής, τις διοικητικές πράξεις της επίταξης ή της παραχώρησης ούτε στοιχεία για τη δυναμικότητα και την ακριβή οργάνωση των εγκαταστάσεων. Η χρήση τους, όμως, τεκμηριώνεται φωτογραφικά.

Έτσι, τα ίδια κτίρια που λίγα χρόνια νωρίτερα είχαν ανεγερθεί για τις ανάγκες της εκπαίδευσης εντάχθηκαν για ένα διάστημα στις έκτακτες ανάγκες της πόλης και του πολέμου.

7.2. Το Α' σχολικό συγκρότημα ως στρατιωτικό νοσοκομείο

Κατά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο το Α' Δημοτικό Σχολείο της Άρτας επιτάχθηκε για τη λειτουργία στρατιωτικού νοσοκομείου. Μια ιδιαίτερα ζωντανή μαρτυρία για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες οργανώθηκε διασώζει η Μαρία Παπάγου, η οποία έφθασε στην Άρτα ως προϊσταμένη αδελφή σε νοσοκομείο διακομίδης.

Όπως θυμόταν αργότερα, η οργάνωση άρχισε ουσιαστικά «από το μηδέν». Πριν ακόμη ολοκληρωθεί η εγκατάσταση του νοσοκομείου στο επιταγμένο σχολείο, άρχισαν να φθάνουν οι πρώτοι τραυματίες από το μέτωπο. Εκεί δέχονταν τις πρώτες περιποιήσεις και, όταν ήταν αναγκαίο, υποβάλλονταν

σε χειρουργικές επεμβάσεις, πριν μεταφερθούν στα μετόπισθεν. Σύντομα άρχισαν να καταφθάνουν και στρατιώτες με κρυοπαγήματα.

1941. Στην αυλή του Α' Δημοτικού Σχολείου Άρτας, το οποίο κατά την περίοδο του πολέμου λειτουργούσε ως στρατιωτικό νοσοκομείο. Από αριστερά: η προϊσταμένη αδελφή Νικολάου, ο διευθυντής Κωνσταντίνος Ευθυμίου και η εθελόντρια αδελφή Μαρία Παπάγου. Πίσω διακρίνεται ο υποδιευθυντής Βασίλης Κούριας. Πηγή: Αρτινή Ευθύνη, τχ. 67, 1990.

Οι ανάγκες σε προσωπικό ήταν τόσο μεγάλες, ώστε ζητήθηκε η συνδρομή μαθητών της πόλης. Σύμφωνα με τη μαρτυρία της Παπάγου, ανταποκρίθηκαν ακόμη και παιδιά δώδεκα ετών, αναλαμβάνοντας διάφορες βοηθητικές εργασίες, μέχρι και αλλαγές επιδέσμων.

Από την περίοδο αυτή σώζεται και φωτογραφικό τεκμήριο από τα σκαλοπάτια του Α' Δημοτικού Σχολείου. Η παρουσία του χειρουργού και των εθελοντριών νοσοκόμων μπροστά στην είσοδο του κτιρίου προσθέτει στην προσωπική μαρτυρία της Παπάγου την εικόνα ορισμένων από τους ανθρώπους που υπηρέτησαν στο νοσοκομείο.

Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, πώς ακριβώς διαμορφώθηκαν οι εσωτερικοί χώροι του σχολικού συγκροτήματος για τις ανάγκες της νοσηλείας ούτε ποια τμήματά του χρησιμοποιήθηκαν για τις επιμέρους λειτουργίες του νοσοκομείου.

Ο ιατρός-χειρουργός Άρης Βενέτης με τις εθελόντριες νοσοκόμες Αγγελική Ντέμσια και Αικατερίνη Τάχου και τη δασκάλα Αικατερίνη Ντέμσια, στα σκαλοπάτια του Α' Δημοτικού Σχολείου Άρτας, την περίοδο λειτουργίας του ως στρατιωτικού νοσοκομείου. Φωτογραφία: αρχείο Κ. Μπανιά.

Πηγή μαρτυρίας: Μαρία Παπάγου, όπως δημοσιεύεται στο Κ. Βάγιας, Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής, Άρτα, 2004.

7.3. Το Β' Δημοτικό ως στρατιωτικό νοσοκομείο

Ανάλογη χρήση απέκτησε κατά τον πόλεμο και το Β' Δημοτικό Σχολείο στην Πλατεία Ρολογιού. Φωτογραφικό τεκμήριο, δημοσιευμένο από τον Κ. Βάγια με τη λεζάντα «Το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στο 2ο Δημοτικό Σχολείο Άρτας στο Ρολόι το 1940–41», επιβεβαιώνει τη μετατροπή του νεόδμητου τότε σχολικού κτιρίου σε χώρο περίθαλψης.

Η φωτογραφία είναι ιδιαίτερα εύγλωττη. Μπροστά από το κτίριο εικονίζονται νοσοκόμες μαζί με στρατιώτες, ενώ στο έδαφος διακρίνονται φορεία. Το σχολείο δεν αποτελεί απλώς το φόντο της εικόνας· η ίδια η σκηνή αποτυπώνει τη νέα λειτουργία που είχε αποκτήσει κατά τις πολεμικές συνθήκες.

Για τη σκληρή πραγματικότητα που αντιμετώπιζαν την ίδια περίοδο τα νοσοκομεία της Άρτας διαθέτουμε τη μαρτυρία του χειρουργού Βασίλη Κούρια. Οι πρώτοι στρατιώτες με κρουοπαγήματα, όπως θυμόταν, έφθασαν στις 18–20 Δεκεμβρίου 1940. Οι γιατροί βρέθηκαν αντιμέτωποι με περιστατικά που δεν είχαν προηγουμένως αντιμετωπίσει και, καθώς σε ορισμένους ασθενείς η μόλυνση είχε ήδη προχωρήσει, αναγκάζονταν να προχωρούν σε ακρωτηριασμούς. Ο Κούριας θυμάται χαρακτηριστικά τη νύχτα των Χριστουγέννων, όταν μαζί με τους βοηθούς του Κοκλανάκη και Λυμπερίου πραγματοποίησαν, κατά την ανάμνησή του, 12–14 ακρωτηριασμούς.

Το Στρατιωτικό Νοσοκομείο στο Β' Δημοτικό Σχολείο Άρτας, στην Πλατεία Ρολογιού, 1940–41. Μπροστά από το σχολικό κτίριο εικονίζονται νοσοκόμες και στρατιώτες, ενώ διακρίνονται και φορεία. Φωτογραφία δημοσιευμένη στο Κ. Βάγιας, *Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής*, έκδ. «Σκουφάς», Άρτα, 2004. Πηγή μαρτυρίας: Βασίλης Κούριας, *Αγωνίες και Χαρές – Αναμνήσεις ενός χειρουργού*, Αθήνα, 1977.

Η μαρτυρία του δεν επιτρέπει να συνδέσουμε τα συγκεκριμένα περιστατικά αποκλειστικά με το Β' Δημοτικό. Φωτίζει όμως τις συνθήκες μέσα στις οποίες λειτούργησαν τα στρατιωτικά και πρόχειρα νοσοκομεία της Άρτας και, επομένως, το ευρύτερο πλαίσιο της προσωρινής νοσοκομειακής χρήσης του σχολείου.

Έτσι, μέσα σε λιγότερο από μία δεκαετία από την ανέγερσή του, το Β' Δημοτικό είχε ήδη κληθεί να υπηρετήσει έναν σκοπό εντελώς διαφορετικό

από εκείνον για τον οποίο σχεδιάστηκε. Από σχολικός χώρος μετατράπηκε προσωρινά σε μέρος του δικτύου περιθάλψης που δημιουργήθηκε στην Άρτα για τις ανάγκες του πολέμου.

7.4. Η επίταξη σχολικών χώρων κατά την Κατοχή

Η έκτακτη χρήση των σχολικών κτιρίων δεν σταμάτησε με το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων του 1940–1941. Κατά την Κατοχή, οι επιτάξεις επηρέασαν πλέον άμεσα και την καθημερινή λειτουργία των σχολείων.

Χαρακτηριστικό τεκμήριο αποτελεί το Ημερολόγιο του Διευθυντή του Γυμνασίου Θηλέων Άρτας. Στην εγγραφή της 13ης Νοεμβρίου 1941 καταγράφεται η επίταξη δύο αιθουσών από τους Ιταλούς. Η απώλεια των χώρων αυτών ανάγκασε τη διεύθυνση να αναπροσαρμόσει την κατανομή των μαθητριών, ώστε να μπορέσει να συνεχιστεί η λειτουργία του σχολείου.

13 Λόγω παραχωρήσεως δύο αιθουσών εις τον ιταλόν
τω παλιόντα τον κτηνόν εις τον ιταλόν. οίοντι
οριζούνται εις προσοχήν του κτηνίου, οραται μέγαν
εγκαταστάσιν εις άλλο τόπον τον κοινωμειών. και
τα παραχωρησθέν εις την ιταλόν. Διευθυντής και Μ
6ος εις παιδόντας Άρτας τον κτηνόν τον εχόν Μένον
ιταλιδόντας και τον Α'. Διευθυντής εχόν Μένον, οι
μαθητρίαι τον Α'. Α' τάξιν εδιδάχθυσαν εις τον δ'α
δρομον τον εχόν Μένον. Αριθμός μαθητριών Α= 37,
Β= 57, Γ= 30 γ' Α= 16= 140 τον εχόν.

Σελίδα από το «Ημερολόγιο» του Διευθυντή του Γυμνασίου Θηλέων Άρτας, 13 Νοεμβρίου 1941. Καταγράφεται η επίταξη δύο αιθουσών από τους Ιταλούς και οι αλλαγές που προκάλεσε στην κατανομή των μαθητριών. Πηγή: ΓΑΚ Άρτας.

Η καταγραφή αποκτά ιδιαίτερη αξία επειδή αποτυπώνει την επίταξη όχι ως ένα γενικό γεγονός της Κατοχής, αλλά μέσα από τις άμεσες συνέπειές της στην καθημερινότητα ενός σχολείου της Άρτας. Μετά τη χρησιμοποίηση σχολικών κτιρίων ως στρατιωτικών νοσοκομείων κατά τον πόλεμο, η επίταξη αιθουσών από τις αρχές κατοχής δείχνει μια ακόμη μορφή προσαρμογής των σχολικών χώρων στις έκτακτες συνθήκες της περιόδου.

8. Η ΖΩΗ ΜΕΣΑ ΚΑΙ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΑ ΔΥΟ ΣΧΟΛΕΙΑ

8.1. Οι πρώτες εικόνες των νέων σχολείων

Οι φωτογραφίες της δεκαετίας του 1930 αποτελούν πολύτιμα τεκμήρια για την αρχική εικόνα του νέου σχολικού συγκροτήματος της οδού Σκουφά. Δεν καταγράφουν μόνο την αρχιτεκτονική του μορφή στα πρώτα χρόνια της λειτουργίας του, αλλά και τον περιβάλλοντα χώρο, πριν από τις μεταγενέστερες αλλαγές και προσθήκες.

Το Γυμνάσιο Άρτης σε μία από τις ελάχιστες γνωστές φωτογραφίες του από τη δεκαετία του 1930. Στο μεγάλο χωμάτινο προαύλιο διακρίνονται μαθητές. Φωτογραφία: Δημήτρης Μητσιάνης. Αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών. Πηγή: ΓΑΚ, Κ.Υ.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η φωτογραφία του Δημήτρη Μητσιάνη από το Αρχείο της Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, που φυλάσσεται στα ΓΑΚ. Πρόκειται για μία από τις ελάχιστες γνωστές φωτογραφίες του Γυμνασίου της Άρτας από τη δεκαετία του 1930. Το κτίριο εμφανίζεται σε πλήρη ανάπτυξη, με το μεγάλο ακόμη χωμάτινο προαύλιο γεμάτο μαθητές. Η λήψη διασώζει έτσι όχι μόνο την πρώιμη μορφή του σχολείου αλλά και μια εικόνα της καθημερινής σχολικής ζωής στον χώρο.

Μια δεύτερη εικόνα, καρτ-ποστάλ του Nicourt του 1936, παρουσιάζει το ίδιο συγκρότημα μέσα σε ένα εντελώς διαφορετικό σκηνικό. Οι εύζωνοι του 3/40 Συντάγματος Ευζώνων παρελαύνουν στον δρόμο μπροστά από το Γυμνάσιο μετά την ορκωμοσία, ενώ στο βάθος διακρίνονται το σχολικό συγκρότημα, το χωμάτινο προαύλιο και ο ξύλινος φράχτης που το διαχωρίζει.

Οι δύο λήψεις είναι συμπληρωματικές. Η πρώτη παρουσιάζει το νέο κτίριο μέσα στην καθημερινή σχολική του λειτουργία· η δεύτερη το εντάσσει στον δημόσιο χώρο της πόλης, ως φόντο μιας στρατιωτικής τελετής. Μαζί αποτυπώνουν το σχολικό συγκρότημα στα πρώτα χρόνια της ζωής του και πριν από τις μεταγενέστερες μεταβολές του ίδιου και του περιβάλλοντος χώρου.

437. Άρτα.—Τὸ Γυμνάσιον. Παρέλασις
στρατοῦ κατὰ τὴν ὀρκωμοσίαν.

Arta.—Le gymnase. Parade des
troupes.

Καρτ-ποστάλ του Nicourt, 1936. Παρέλαση του 3/40 Συντάγματος Ευζώνων μετά την ορκωμοσία. Στο βάθος διακρίνονται το Γυμνάσιο, το χωμάτινο προαύλιο και ο ξύλινος φράχτης διαχωρισμού.

8.2. Η σχολική κοινότητα και οι αυλές

Πολύ γρήγορα, τα κτίρια παύουν στις φωτογραφίες να εμφανίζονται μόνα τους. Οι είσοδοι, τα σκαλοπάτια, οι τοίχοι και κυρίως οι αυλές γεμίζουν μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Οι αναμνηστικές φωτογραφίες, όπως εκείνη του 1937 και οι μεταπολεμικές λήψεις, συνδέουν ανθρώπους και κτίρια με τρόπο που τα αρχιτεκτονικά σχέδια δεν μπορούν να αποδώσουν. Οι λεζάντες διατηρούν τα ονόματα όσων αναγνωρίζονται, ενώ στο κυρίως κείμενο το ενδιαφέρον στρέφεται κυρίως στη χρήση των ίδιων των χώρων.

Οι αυλές, που στα σχέδια εμφανίζονται ως οργανωμένα τμήματα του σχολικού συγκροτήματος, αποκτούν στις φωτογραφίες την πραγματική τους λειτουργία. Εκεί κινούνται οι μαθητές, πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις, ασκήσεις και σχολικές εκδηλώσεις. Ο ελεύθερος χώρος δεν αποτελεί απλώς το κενό γύρω από το κτίριο αλλά μέρος της καθημερινής σχολικής ζωής.

Αυτό γίνεται ιδιαίτερα φανερό στο συγκρότημα του Ζογγολόπουλου, όπου ήδη από τη μελέτη η αυλή, οι χώροι άθλησης και οι υπαίθριες εγκαταστάσεις αποτελούσαν οργανικά στοιχεία της σύνθεσης. Οι φωτογραφίες δείχνουν πλέον αυτούς τους χώρους σε χρήση.

Ανάλογη αξία έχουν οι εικόνες από το Β' Δημοτικό. Παρά το διαφορετικό οικόπεδο και τη μικρότερη κλίμακα του σχολείου, η αυλή και ο χώρος μπροστά στο κτίριο αποτελούν και εκεί τόπους συγκέντρωσης και σχολικών δραστηριοτήτων.

8.3. Οι μαθητές διαμορφώνουν τον χώρο

Μία από τις πιο ασυνήθιστες φωτογραφίες από τη μεταπολεμική ζωή του Α' σχολικού συγκροτήματος χρονολογείται στο σχολικό έτος 1948–49. Ο Βασίλης Καρατσιώλης μαζί με συμμαθητές του εργάζονται στον σχολικό κήπο, σκάβοντας το έδαφος και απομακρύνοντας πέτρες από την αυλή.

Η εικόνα διαφέρει αισθητά από τις συνηθισμένες αναμνηστικές σχολικές φωτογραφίες. Οι μαθητές δεν ποζάρουν απλώς στον χώρο του σχολείου· κρατούν φτυάρια, κασμάδες και άλλα εργαλεία και συμμετέχουν οι ίδιοι σε εργασίες για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Η φωτογραφία έχει παράλληλα αξία ως τεκμήριο για την εικόνα του σχολικού χώρου στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια. Το έδαφος είναι ακόμη

χωμάτινο και η εργασία των μαθητών δείχνει ότι τουλάχιστον τμήματα της αυλής και του κήπου εξακολουθούσαν τότε να αποτελούν αντικείμενο φροντίδας και διαμόρφωσης.

Σχολικό έτος 1948–49. Ο Βασίλης Καρατσιώλης με συμμαθητές του σκάβουν τον κήπο του σχολείου και απομακρύνουν πέτρες από την αυλή. Φωτογραφία από το αρχείο Β. Καρατσιώλη, δημοσιευμένη στο Ε. Ιντζέμπελης, Μια αναδρομή στην ιστορία του 1ου Γυμνασίου Άρτας, Πάτρα, 2013.

Πέρα όμως από την πληροφορία που προσφέρει για τον ίδιο τον χώρο, η λήψη διασώζει και μια διαφορετική όψη της σχολικής ζωής: μια ομάδα μαθητών που συμμετέχει έμπρακτα στη φροντίδα του σχολικού περιβάλλοντος. Ακριβώς γι' αυτό αποτελεί ένα από τα λιγότερο συνηθισμένα φωτογραφικά τεκμήρια της ιστορίας του συγκροτήματος.

8.4. Ένα ενυδρείο *Gambusia* στην αυλή

Ένα από τα πιο ασυνήθιστα τεκμήρια για τη χρήση του σχολικού χώρου προέρχεται από το έργο των Γρηγορίου Α. Λιβαδά και Ιωάννη Κ. Σφάγγου *Η ελonoσία εν Ελλάδι (1930–1940)*, που δημοσιεύθηκε το 1940. Η φωτογραφία φέρει τη λιτή λεζάντα «Τεχνητόν ενυδρείον ιχθυδίων *Gambusia* (Άρτα)».

Η παρουσία του σχολικού κτιρίου στο βάθος επιτρέπει την ταύτιση του χώρου: η δεξαμενή βρισκόταν στην αυλή του σχολικού συγκροτήματος. Η λήψη αποκτά έτσι ιδιαίτερη αξία και για την ιστορία του ίδιου του σχολείου, καθώς καταγράφει μια χρήση του περιβάλλοντος χώρου που δεν συνδεόταν άμεσα με τη συνήθη εκπαιδευτική λειτουργία του.

«Τεχνητόν ενυδρείον ιχθυδίων *Gambusia* (Άρτα)». Στο βάθος διακρίνεται το σχολικό συγκρότημα. Πηγή: Γρηγόριος Α. Λιβαδάς – Ιωάννης Κ. Σφάγγος, *Η ελonoσία εν Ελλάδι (1930–1940)*, 1940.

Τα *Gambusia* χρησιμοποιούνταν στο πλαίσιο της καταπολέμησης της ελonoσίας, καθώς τρέφονταν με προνύμφες κουνουπιών. Στην ίδια έκδοση περιγράφονται τεχνητές κυκλικές δεξαμενές για την εκτροφή τους, εσωτερικής διαμέτρου τεσσάρων μέτρων και ύψους 0,80 μ. πάνω από το έδαφος, τύπος που αντιστοιχεί στη δεξαμενή που εικονίζεται στην Άρτα.

Η φωτογραφία προσθέτει έτσι μια απροσδόκητη διάσταση στην ιστορία του σχολικού συγκροτήματος. Η αυλή του συνδέθηκε, έστω για μια

συγκεκριμένη περίοδο, όχι μόνο με τη σχολική ζωή αλλά και με την οργανωμένη προσπάθεια αντιμετώπισης της ελονοσίας και, ευρύτερα, με τη δημόσια υγεία στην Άρτα.

8.5. Γυμναστικές επιδείξεις, τελετές και η ανθρώπινη κλίμακα των κτιρίων

Ιδιαίτερα πλούσιο είναι το φωτογραφικό υλικό από τις γυμναστικές επιδείξεις και τις σχολικές τελετές των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων. Οι εικόνες αυτές καταγράφουν μια διαφορετική χρήση των σχολικών αυλών: από χώρους καθημερινής άσκησης και διαλείμματος μετατρέπονταν σε χώρους οργανωμένων εκδηλώσεων, με τη συμμετοχή μαθητών, εκπαιδευτικών και πλήθους θεατών.

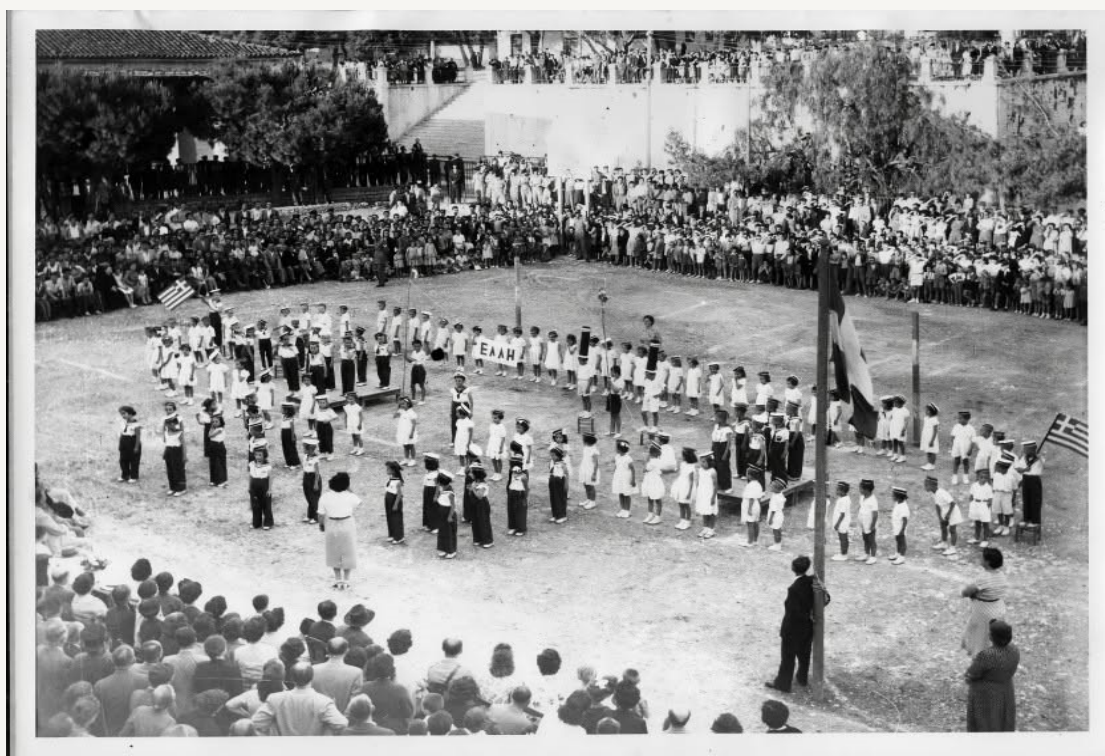
Χαρακτηριστικές είναι δύο φωτογραφίες από το Α' Γυμνάσιο. Στην πρώτη, από το σχολικό έτος 1952–53, οι μαθητές έχουν παραταχθεί για τις γυμναστικές επιδείξεις και ο μαθητής Κωνσταντίνος Σακκάς πραγματοποιεί την έπαρση της σημαίας. Γύρω από την αυλή έχει συγκεντρωθεί πλήθος θεατών, ενώ η λήψη ανοίγεται προς την Πλατεία Σκουφά και αποτυπώνει τη σχέση του σχολικού χώρου με την πόλη.

Σχολικό έτος 1952–53. Γυμναστικές επιδείξεις στο προαύλιο του Α' Γυμνασίου Άρτας. Έπαρση της σημαίας από τον μαθητή Κωνσταντίνο Σακκά. Στο βάθος και στα ανώτερα επίπεδα διακρίνεται το πλήθος των θεατών στην Πλατεία Σκουφά. Συλλογή Φ.Κ., πληροφορίες από το αρχείο Κ. Μπανιά.

Μια δεύτερη φωτογραφία, του 1950, δείχνει πόσο σύνθετο μπορούσε να είναι το πρόγραμμα αυτών των εκδηλώσεων. Οι μαθητές παρουσιάζουν σχηματισμό με θέμα το καταδρομικό «Έλλη», κρατώντας γράμματα που σχηματίζουν το όνομά του και ελληνικές σημαίες. Η σχολική αυλή λειτουργεί εδώ ταυτόχρονα ως χώρος γυμναστικής επίδειξης, παράστασης και εθνικής μνήμης.

Οι φωτογραφίες αυτές έχουν όμως αξία και για την ανάγνωση του ίδιου του σχολικού χώρου. Το πλήθος των μαθητών και των θεατών κάνει αντιληπτές τις πραγματικές διαστάσεις της αυλής, ενώ η παρουσία του κόσμου στα διαφορετικά επίπεδα γύρω από αυτήν αναδεικνύει τη σχέση του συγκροτήματος με την Πλατεία Σκουφά και τις υψομετρικές διαφορές του χώρου. Η ανθρώπινη παρουσία προσφέρει έτσι μια κλίμακα που δύσκολα μπορεί να αποδώσει ένα αρχιτεκτονικό σχέδιο.

1950. Γυμναστικές επιδείξεις στο προαύλιο του Α' Γυμνασίου Άρτας. Οι μαθητές παρουσιάζουν σχηματισμό με θέμα το καταδρομικό «Έλλη». Φωτογραφία: αρχείο Τάκη Ζαγκαλή.

Οι φωτογραφίες αυτές έχουν παράλληλα ιδιαίτερη αξία ως αρχιτεκτονικά τεκμήρια, επειδή επιτρέπουν να διακριθούν περιφράξεις, διαμορφώσεις και στοιχεία του περιβάλλοντος χώρου που δεν αποτυπώνονται πάντοτε με την ίδια σαφήνεια στα σχέδια. Στην περίπτωση του Α' συγκροτήματος καθιστούν ιδιαίτερα ευδιάκριτες και τις υψομετρικές διαφορές του χώρου:

η πρόσβαση στο Δημοτικό γίνεται με σειρά βαθμίδων, ενώ το Γυμνάσιο αναπτύσσεται σε διαφορετικό επίπεδο. Στις φωτογραφίες των γυμναστικών επιδείξεων η διαφορά γίνεται ακόμη πιο σαφής, καθώς οι θεατές καταλαμβάνουν τα διαφορετικά επίπεδα γύρω από την αυλή.

Έτσι, οι γυμναστικές επιδείξεις δεν αποτελούν μόνο επεισόδια της σχολικής ιστορίας. Οι φωτογραφίες τους μας επιτρέπουν να δούμε την αυλή ως πραγματικό χώρο χρήσης και ταυτόχρονα ως σημείο συνάντησης του σχολείου με τη δημόσια ζωή της πόλης.

Οι εθνικές επετείαι αποτελούσαν επίσης σημαντικές στιγμές της συλλογικής σχολικής ζωής. Στις 28 Οκτωβρίου 1950 μαθήτριες του Γυμνασίου Άρτας φωτογραφίζονται να χορεύουν στο προαύλιο του Α' Δημοτικού, ενώ λίγους μήνες αργότερα, στις 25 Μαρτίου 1951, οι μαθητές της Ε' και ΣΤ' τάξης του Β' Δημοτικού φωτογραφίζονται μετά τον εορτασμό της εθνικής επετείου. Οι δύο εικόνες μεταφέρουν τη ματιά από τις μεγάλες γυμναστικές επιδείξεις στις μικρότερες σχολικές τελετές και, ταυτόχρονα, επιτρέπουν να παρουσιαστούν και τα δύο σχολικά συγκροτήματα.

28 Οκτωβρίου 1950. Μαθήτριες του Γυμνασίου Άρτας χορεύουν στο προαύλιο του Σχολείου, κάτω από την Πλατεία Σκουφά. Φωτογραφία από προσωπική συλλογή.

25 Μαρτίου 1951. Μαθητές και μαθήτριες της Ε' και ΣΤ' τάξης του Β' Δημοτικού Σχολείου Άρτας σε αναμνηστική φωτογραφία μετά τον εορτασμό της εθνικής επετείου. Πηγή: Λεύκωμα «ΠΡΟΤΑΣΗ», Άρτα, 1999.

9. ΤΑ ΔΥΟ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΟΝ ΧΡΟΝΟ

9.1. Μεταπολεμική συνέχεια και μεταβολές

Μετά τον πόλεμο και την Κατοχή, τα δύο σχολικά συγκροτήματα επέστρεψαν στην εκπαιδευτική τους λειτουργία. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, όμως, η συνεχής χρήση και οι αυξανόμενες ανάγκες της εκπαίδευσης οδήγησαν σε προσαρμογές των αρχικών χώρων και, αργότερα, σε επεμβάσεις στα ίδια τα κτίρια.

Μια προσωπική μαρτυρία του Σωτήρη Σαυλή μάς μεταφέρει στο Α' σχολικό συγκρότημα γύρω στο 1970. Η μεγάλη αίθουσα τελετών είχε ήδη μετατραπεί σε αίθουσα διδασκαλίας —το «ψυγείο», όπως την αποκαλούσαν οι μαθητές εξαιτίας του κρύου—, ενώ τμήμα της σκηνής είχε αποχωριστεί και χρησιμοποιούνταν ως μικρή αίθουσα, γνωστή ως «κλουβί». Η έλλειψη χώρου ήταν τέτοια, ώστε τέσσερα τμήματα της Α' τάξης στεγάζονταν σε παράρτημα, σε διώροφη οικοδομή απέναντι από τη Μαξίμου Γραϊκού. Ο ίδιος θυμάται επίσης το μεγάλο προαύλιο με γήπεδα μπάσκετ και βόλεϊ, σκάμμα για τα άλματα και όργανα γυμναστικής.

Η μαρτυρία έχει ιδιαίτερη αξία επειδή δείχνει πώς ένα κτίριο σχεδιασμένο στις αρχές της δεκαετίας του 1930 προσαρμοζόταν, τέσσερις δεκαετίες αργότερα, στις ανάγκες ενός πολύ μεγαλύτερου σχολικού πληθυσμού. Ο Σαρλής αναφέρει ακόμη ότι μεταγενέστερα η αίθουσα που οι μαθητές αποκαλούσαν «ψυγείο» και το «κλουβί» έδωσαν τη θέση τους σε νέα πτέρυγα με πρόσθετες αίθουσες και γραφεία.

Το πίσω μέρος του Γυμνασίου Άρτας, όπως είχε διαμορφωθεί στα τέλη του 20ού αιώνα. Η εικόνα αποτυπώνει το σχολικό συγκρότημα ύστερα από δεκαετίες συνεχούς λειτουργίας και μεταβολών. Πηγή: Κ. Τσιλιγιάννης, *Η Εκπαίδευση στην Άρτα 1881–1941*, Αθήνα, 2013.

Φωτογραφίες των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα συμπληρώνουν αυτή τη μαρτυρία. Μια λήψη του πίσω μέρους του Γυμνασίου διασώζει την εικόνα που είχε αποκτήσει το συγκρότημα ύστερα από δεκαετίες συνεχούς χρήσης και διαδοχικών προσαρμογών. Η σύγκρισή της με τις φωτογραφίες της δεκαετίας του 1930 επιτρέπει να παρακολουθήσουμε όχι μόνο τη διάρκεια ζωής του σχολείου αλλά και τη σταδιακή μεταβολή ενός κτιρίου που εξακολούθησε να υπηρετεί την εκπαίδευση.

9.2. Το Β' Δημοτικό χιονισμένο

Ανάμεσα στις μεταγενέστερες εικόνες του Β' Δημοτικού ξεχωρίζει μια έγχρωμη φωτογραφία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, με το σχολείο και το μεγάλο προαύλιό του καλυμμένα από χιόνι.

Η λήψη απέχει περίπου έξι δεκαετίες από τις πρώτες φωτογραφίες του κτιρίου. Το σχολείο δεν παρουσιάζεται πλέον ως ένα καινούργιο δημόσιο έργο που μόλις προστέθηκε στην πόλη, αλλά ως ένα κτίριο από καιρό ενταγμένο στην καθημερινή ζωή της Άρτας.

Η έγχρωμη φωτογραφία αναδεικνύει ιδιαίτερα τα υλικά και τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που μας απασχόλησαν στην αρχιτεκτονική εξέταση του σχολείου: την εμφανή πέτρα της όψης, τα μεγάλα ανοίγματα και την κεραμοσκεπή. Παράλληλα, η παρουσία των παιδιών στην είσοδο υπενθυμίζει τη συνέχεια της αρχικής του λειτουργίας.

Το προαύλιο του Β' Δημοτικού Σχολείου Άρτας γεμάτο χιόνι, στις αρχές της δεκαετίας του 1990. Φωτογραφία: αρχείο Γιάννη Νίκα.

Η αξία της εικόνας βρίσκεται επομένως και στη χρονική απόσταση που τη χωρίζει από τις φωτογραφίες της δεκαετίας του 1930: το «νέο σχολείο» των πρώτων εικόνων έχει πλέον αποκτήσει τη δική του ιστορική διαδρομή, χωρίς να έχει πάψει να αποτελεί ζωντανό σχολικό χώρο.

9.3. Τα κτίρια σήμερα

Σχεδόν έναν αιώνα μετά την ανέγερσή τους, τα δύο σχολικά έργα των αρχών της δεκαετίας του 1930 εξακολουθούν να αποτελούν αναγνωρίσιμα

στοιχεία του αστικού τοπίου της Άρτας. Οι βασικές μορφολογικές επιλογές τους —η εμφανής πέτρα, οι κεραμοσκεπές, οι αναλογίες των όγκων και ο ρυθμός των ανοιγμάτων— παραμένουν ευδιάκριτες.

Στο πέρασμα των δεκαετιών, τα κτίρια και οι χώροι τους γνώρισαν μεταβολές. Η ακριβής διάκριση ανάμεσα στα αρχικά στοιχεία και στις μεταγενέστερες επεμβάσεις απαιτεί συστηματική αντιπαραβολή των σημερινών κτιρίων με τα αρχικά σχέδια και τις παλαιότερες φωτογραφίες. Εκεί όπου τα τεκμήρια δεν επιτρέπουν ασφαλή χρονολόγηση, δεν είναι σκόπιμο να αποδίδονται συγκεκριμένες φάσεις ή επεμβάσεις.

Πέρα όμως από τη μορφολογική τους διατήρηση, ιδιαίτερη σημασία έχει η μακρά διάρκεια της ίδιας της χρήσης τους. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1930 μέχρι σήμερα τα δύο σχολεία πέρασαν από πόλεμο και Κατοχή, γνώρισαν αλλαγές στον περιβάλλοντα χώρο τους και υποδέχθηκαν διαδοχικές γενιές μαθητών.

25 Μαρτίου 1951. Μαθητές και μαθήτριες της Ε' και ΣΤ' τάξης του Β' Δημοτικού Σχολείου Άρτας σε αναμνηστική φωτογραφία μετά τον εορτασμό της 25ης Μαρτίου. Πολλά από τα παιδιά φορούν παραδοσιακές ενδυμασίες. Πηγή: Λεύκωμα ΠΡΟΤΑΣΗ, Άρτα, 1999.

Και όμως, εξακολουθούν να συνδέονται με τον σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκαν: την εκπαίδευση.

Τα δύο «πέτρινα σχολεία» δεν είναι επομένως απλώς δύο κτίρια του Μεσοπολέμου που διατηρήθηκαν στην Άρτα. Είναι δύο κτίρια που

εξακολούθησαν να ζουν ως σχολεία και, μέσα από αυτή τη συνεχή χρήση, έγιναν μέρος της ίδιας της ιστορίας της πόλης.

10.ΕΠΙΛΟΓΟΣ – ΔΥΟ ΚΤΙΡΙΑ ΠΟΥ ΕΞΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΣΧΟΛΕΙΑ

Τα δύο πέτρινα σχολεία της Άρτας δημιουργήθηκαν στις αρχές της δεκαετίας του 1930, στο πλαίσιο του μεγάλου κρατικού προγράμματος για την ανέγερση σύγχρονων διδακτηρίων. Ανήκουν επομένως σε μια ευρύτερη ιστορία της ελληνικής σχολικής αρχιτεκτονικής, αλλά ταυτόχρονα αποτελούν δύο πολύ συγκεκριμένες απαντήσεις σε δύο πολύ συγκεκριμένους τόπους της Άρτας.

Ο Γεώργιος Ζογγολόπουλος και ο Κυριάκος Παναγιωτάκος ήταν δύο διαφορετικοί δημιουργοί, με διαφορετική πορεία και έργο. Και όμως, σχεδόν την ίδια εποχή, στην ίδια πόλη, σχεδίασαν δύο σχολικά κτίρια με αξιοπρόσεκτη μορφολογική συγγένεια: εμφανή πέτρα και κεραμοσκεπή. Η σύγκριση με άλλα έργα τους και με άλλα σχολεία του ίδιου προγράμματος έδειξε ότι αυτή η μορφή δεν αποτελούσε ούτε αναγκαστικό αποτέλεσμα της κατασκευής ούτε μοναδική αρχιτεκτονική λύση.

Το ενδιαφέρον βρίσκεται ακριβώς εδώ. Το ένα σχολείο τοποθετήθηκε απέναντι από την Παρηγορήτισσα και το άλλο δίπλα στο Κάστρο και το Ρολόι. Χωρίς να μιμούνται τα μνημεία και χωρίς να αρνούνται τη σύγχρονη αρχιτεκτονική της εποχής τους, τα δύο κτίρια φαίνεται να συνομιλούν με τον χώρο μέσα στον οποίο εντάχθηκαν. Η μορφή τους μπορεί έτσι να διαβαστεί σε σχέση με τους συγκεκριμένους τόπους στους οποίους εντάχθηκαν, χωρίς αυτό να προϋποθέτει άμεση μίμηση των γειτονικών μνημείων.

Από τότε πέρασαν σχεδόν εκατό χρόνια. Τα κτίρια γνώρισαν πόλεμο, Κατοχή, μεταβολές και διαδοχικές γενιές μαθητών, χωρίς να χάσουν τη θέση τους στην εκπαιδευτική και αστική ζωή της Άρτας.

Ίσως αυτή να είναι τελικά η πιο ουσιαστική τους συνέχεια: δύο κτίρια του Μεσοπολέμου, βαθιά ενταγμένα στην εικόνα της Άρτας, που εξακολουθούν ακόμη να είναι σχολεία.

ΠΗΓΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βιβλία – Μελέτες

Βάγιας, Κ., Η Άρτα του Πολέμου και της Κατοχής, έκδ. «Σκουφάς», Άρτα, 2004.

Καραντινός, Πάτροκλος (επιμ.), Τα Νέα Σχολικά Κτίρια, Τεχνικόν Επιμελητήριο της Ελλάδος, Αθήνα, 1938.

Καρρά, Αναστασία, Η Πλατεία του Ρολογιού της Άρτας: ένας χαμένος αστικός πυρήνας. Ιστορική τοπογραφία και λειτουργίες από την οθωμανική περίοδο έως τον 20ό αιώνα, 2026, Academia.edu.

Κούριας, Βασίλης, Αγωνίες και Χαρές – Αναμνήσεις ενός χειρουργού, Αθήνα, 1977.

Λιβαδάς, Γρηγόριος Α. – Σφάγγος, Ιωάννης Κ., Η ελονοσία εν Ελλάδι (1930–1940), 1940.

Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος, Η Εκπαίδευση στην Άρτα 1881–1941, Αθήνα, 2013.

Τσιλιγιάννης, Κωνσταντίνος, Η Ιστορία του Μοναστηριού της Κάτω Παναγιάς Άρτης, Άρτα, 2007.

Vaudremer, Albert – Κυριαζίδης, Κυριάκος, Ο Εξανθηματικός τύφος εν Ηπείρῳ, 1919.

Περιοδικά – Λευκώματα

Αρτινή Ευθύνη, τχ. 67, 1990.

ΠΡΟΤΑΣΗ, τχ. 4, Άρτα, 1998.

ΠΡΟΤΑΣΗ, λεύκωμα, Άρτα, 1999.

Σκουφάς, περιοδικό του Μουσικοφιλολογικού Συλλόγου Άρτης «Ο Σκουφάς», τχ. 9–10, 1958.

Αρχιακές και θεσμικές πηγές

Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ) — αρχειακό υλικό και αρχιτεκτονικά σχέδια των σχολικών κτιρίων.

ΓΑΚ Άρτας — σχολικά αρχεία και τεκμήρια της περιόδου της Κατοχής.

ΓΑΚ, Κεντρική Υπηρεσία — Αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών, φωτογραφικό υλικό.

Αρχείο Νεωτέρων Μνημείων – Γενικά Αρχεία του Κράτους — σχέδια του Β' Δημοτικού Σχολείου και της περιοχής της Πλατείας Ρολογιού.

Μουσείο Μπενάκη – Αρχεία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής — τεκμηριωτικό υλικό για έργα του Κυριάκου Παναγιωτάκου.

Ίδρυμα Γεωργίου Ζογγολόπουλου — βιογραφικό, φωτογραφικό και τεκμηριωτικό υλικό για τον Γεώργιο Ζογγολόπουλο και τα σχολικά έργα του.

Ψηφιακές πηγές

Καρρά, Αναστασία, Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου.

doxesdespotatou.com

Φωτογραφικό υλικό

Το φωτογραφικό υλικό προέρχεται κατά κύριο λόγο από το αρχείο της ιστοσελίδας Δόξες Αγήραντες του Δεσποτάτου. Η επιμέρους προέλευση των φωτογραφιών και τα ιδιωτικά ή θεσμικά αρχεία από τα οποία προέρχονται αναγράφονται στις αντίστοιχες λεζάντες.

Copyright

© Αναστασία Καρρά

Η εργασία είναι μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Απαγορεύεται η αναδημοσίευση επί χρημάτων και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος

έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή σε άλλη διασκευή, σύμφωνα με τον Ν.2387/1920 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/1993 και ισχύει σήμερα) και κατά τη διεθνή σύμβαση της Βέρνης (η οποία έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975), χωρίς τη γραπτή άδεια του συγγραφέα.

ΑΡΤΑ 14.09.2026